DE TWEEDE KAMER

EN

DE VERZOEKSCHRIFTEN

OF

DE BERAADSLAGING VAN 28 APRIL 1856

MET

BIJLAGEN EN AANTEEKENINGEN

TOEGELICHT,

DOOR

Mr. G. Groen van Prinsterer.

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1856.

DE TWEEDE KAMER

EN

DE VERZOEKSCHRIFTEN.

DE TWEEDE KAMER

EN

DE VERZOEKSCHRIFTEN

OF

DE BERAADSLAGING VAN 28 APRIL 1856

MET

BIJLAGEN EN AANTEEKENINGEN

TOEGELICHT,

DOOR

Mr. G. Groen van Prinsterer.

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1856.

Afzonderlijke uitgaaf der beraadslaging van 28 *April heb ik, om het gewigt der zaak en om den beperkten kring der lezers van* het Bijblad, *wenschelijk gekeurd.*

Toelichting door Bijlagen *en* Aanteekeningen *scheen mij niet overtollig.*

Gaarne had ik er eene Inleiding bijgevoegd, waar het met groote meerderheid verworpen voorstel in betrekking èn tot de aanstaande behandeling van de wet op het lager onderwijs, èn tot de nog meer aanstaande vernieuwing van de helft der Tweede Kamer, beschouwd werd.

De tijd hiervoor ontbreekt mij.

Waarom?

Omdat ik thans onverwijlde *in het licht zending van hetgeen gereed is, begeer.*

Omdat, na de bekendwording van het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer, *elk uitstel van hetgeen misschien nog*

eenigen invloed ten goede kan hebben, onverantwoordelijk zijn zou.

De grootheid *en de* nabijheid *van het gevaar der aanneming van de wet, van zoodanig eene wet! is, na dit Verslag, niet twijfelachtig meer.*

Een Verslag, waarbij de groote meerderheid zich geneigd toont de hand te leenen tot eene zoo spoedig mogelijke vaststelling *der wet op het lager onderwijs.*

Een Verslag waarbij de groote meerderheid, in weerspraak met de meerderheid derzelfde Kamer bij het Verslag van 1855, *en in den geest meer van den vorigen dan van den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken, verwezenlijking verlangt, zonder uitzondering, zonder verzachting, van de hoofdgedachte der wet: een stelsel van* algemeene *opvoeding, in vereeniging ook van Christen en Israëliet, waarbij het* Christendom *door den* onzijdigen *wetgever,* als eenzijdig en sectarisch, *als* kerkelijk leerbegrip, *geweerd wordt.*

Dit wil, zoo het Verslag de meening der leden wel gevat heeft, de groote meerderheid der Tweede Kamer. Dit zal, naar het schijnt, binnen weinige weken, door de eindstemming, als haar verlangen kenbaar worden gemaakt.

Is dit het verlangen der Natie?

Is dit niet te veel van de Nederlandsche Natie (voor zoo ver haar oog nog op Bijbel en op Volkshistorie gerigt is) gevergd?

Ik durf niet bepalen hoe ver men, in onze dagen, onder den veelbelovenden toestel van Constitutionele vormen, in het miskennen van de behoeften en wenschen en pligten eener Natie kan gaan. Evenwel ik geef, nu vooral (na dit uiterste eener stelselmatige bestrijding van het Evangelie op de openbare Volksschool) de hoop niet op, die ik in 1850 *geuit heb.* „*Christelijke reactie, in den goeden zin van het woord, zal welligt, ook hier, het gevolg zijn van de strekking om het Christelijk geloof uit het* openbaar *leven der Natie te verbannen; om de Christelijke Kerk, enkel als een van Staatswege getolereerd genootschap, te beschouwen; om de grondwettige gelijkstelling der Gezindheden ter ondermijning en vernietiging van hetgeen aan alle Gezindheden dierbaar is, te doen strekken;* om een nationaal schoolwezen in te voeren, onbruikbaar voor al wie getrouw verlangt te zijn aan het geloof dat hij belijdt; *om Roomschen en Protestanten op een wijs vereenigd te houden welke meer dan ooit in de tegenwoordige omstandigheden, hen zoo tegen den Staat als tegen elkander verbittert; om hen gezamenlijk te onderwerpen aan een algemeen Christendom waarvan de gehalte dagelijks meer aan het licht kómt; of wel om* de hervormden tot een opvoeding te dwingen, waarbij het gebruik van den Bijbel, en het onverminkte verhaal der geschiedenis van het Land, en de lof des Heeren, en de aanroeping van Zijn naam, een wanbedrijf wordt. *De voordragt en aanvankelijke doordrijving van maatregelen in dien zin zou, dunkt me, het meest krachtige*

middel kunnen zijn om spoedig te doen blijken dat er ook hier nog een overblijfsel is van die Christelijke trouw en veërkracht welke, gedachtig aan het „vreest GOD, *eert den Koning," de regten niet opgeeft, voor wier handhaving en gebruik men, met het oog op het burgerschap der Hemelen, verantwoordelijk is."* [1]

---

[1] *Ik wil (al is het dat ik bij deze* verkiezingen, *vooral om de flaauwheid en verdeeldheid onzer eigen rigting, die zeer magtig zou kunnen zijn, evenmin als in* 1854, *een blijk van* Christelijke reactie *te gemoet zie) althans eenig antwoord geven op de vraag: Hoe die trouw en veerkracht op den* 10en *Junij moet openbaar zijn? Vooreerst hierin dat niet ligt door iemand het stemmen worde verzuimd; elke stem, ook waar ze op de keus geen invloed heeft, kan een getuigenis zijn, en het zou geen blijk geven van ernst en volharding, wanneer het* petitie-regt *ijverig, het* kiesregt *flaauwelijk gebruik wierd. Ten anderen in een levendig besef dat voor ons de keus tusschen politieke rigtingen, eenzelvig in strekking en hoofdbeginsel, van ondergeschikt belang is; dat de levensvraag voor Kerk en Vaderland (waaromtrent de kiezer regt heeft, ter doeltreffende pligtbetrachting, een ondubbelzinnig antwoord te verlangen) hierop neêrkomt: zijt ge voor of tegen een openbaar schoolwezen, waarbij, door gedwongen vereeniging van* alle *gezindheden, op* elke *Volksschool, niet slechts in den regel Bijbel en Christendom geweerd, maar zelfs op deze verloochening van het Evangelie, ook waar de Natie beter opleiding begeert, geenerlei uitzondering geduld wordt?*

ZITTING VAN 28 APRIL 1856.

Tegenwoordig: met den Voorzitter, 56 leden, te weten de heeren:

Hoynck van Papendrecht, van Goltstein, de Kempenaer, Bots, Storm van 's Gravesande, Godefroi, Strens, van Deinse, van Akerlaken, Bosscha, van Hoëvell, Taets van Amerongen, van der Poel, ter Bruggen Hugenholtz, Sloet tot Oldhuis, Slicher van Domburg, Thorbecke, de Poorter, Stolte, Delprat, Heemskerk, Wijbenga, Westerhoff, Anemaet, Dullert, van Rappard, Dirks, Rochussen, Meeussen, van Lynden, Hoekwater, Dommer van Poldersveldt, van Eck, van Heiden Reinestein, Bieruma Oosting, Wintgens, Groen van Prinsterer, Mackay, Hoffman, Kien, Elout van Soeterwoude, van Reede van Oudtshoorn, Meijlink, van der Veen, Hengst, Storm, Beens, van Nispen van Sevenaer, van Foreest, de Braauw, Nolthenius, van Franck, van der Linden, van Bosse en Blaupot ten Cate;

en de heeren Ministers van Binnenlandsche Zaken, van Justitie en van Buitenlandsche Zaken.

Aan de orde is de behandeling van het VOORSTEL VAN DEN HEER GROEN VAN PRINSTERER, strekkende: „*dat de Kamer moge goedvinden, naar aanleiding van art.* 115 *van het Reglement van Orde, eene bijzondere commissie te benoemen om over de verzoekschriften, die omtrent de voordragt op het lager onderwijs ingekomen zijn of nog zullen inkomen, een Algemeen Verslag in te leveren, hetzij vóór de beraadslaging, hetzij, indien het ontwerp niet in discussie gebragt wordt, vóór het einde der zitting.*"

De beraadslaging wordt daarover geopend.

DE HEER GROEN VAN PRINSTERER:

Het denkbeeld, dat ik de vrijheid neem aan de Kamer te onderwerpen, is, op zich zelf beschouwd, een zeer eenvoudig voorstel. Er is een buitengewoon verschijnsel. Zal de Kamer het noodige licht ontvangen, zal het petitie-regt niet in eene bijkans belagchelijke formaliteit ontaarden, dan wordt er een meer dan gewoon onderzoek vereischt. Er zijn antecedenten: ik zou kunnen wijzen op 1850 en de scheepvaartwetten: ik zou welligt meer antecedenten kunnen bijbrengen. Ik doe het niet; ik zal niet op dien grond het voorstel bepleiten. Indien de aard der zaak, de waardigheid der Kamer, de handhaving van een constitutioneel regt het vordert, dan, zoo er geen antecedent *is*, wordt het tijd voor het *maken* van een antecedent.

Ik verlang het standpunt der volkomen onpartijdigheid. Ik vraag geene uitzondering; een *regel* voor elk soortgelijk buitengewoon geval. Wanneer de Kamer mijn voorstel afwijst, moet het juist op grond der wenschelijkheid, in dit geval, van eene uitzondering zijn; omdat de Kamer een blaam verlangt te leggen op het petitionnement; omdat zij daarin louter opgewondenheid meent te bespeuren, die, in-

dien er slechts niet op gelet wordt, spoedig verdwenen zal zijn.

Ik zou mij, na het in eene vorige zitting gezegde [a], van verdere toelichting kunnen onthouden. Ik zou kunnen afwachten de gelegenheid van repliek. Maar, aan vroeger ervaring alhier gedachtig, vraag ik: zal mij de gelegenheid worden gegund? Daarom ben ik genoodzaakt vooruit te loopen op de bestrijding, en zelf na te gaan, welke bedenkingen kunnen te berde worden gebragt.

I. Het is *noodelooze omslag*. II. Hier is een *volkswaan van den dag*. III. Verwerping is om *de omstandigheden* raadzaam.

I. *Noodelooze omslag.* Om het tegendeel te bewijzen, moge de proefneming strekken, waarvan ik reeds melding gemaakt heb; het onderzoek der verzoekschriften, waarop vóór het reces rapport uitgebragt is; een klein gedeelte, echter groot genoeg om daaruit op te maken den oorsprong, den gang en de gehalte van het petitionnement. Bij de mededeeling der verkregen uitkomsten zal ik nu meer moeten verrigten dan *casu quo* de Commissie. Naast de statistieke opgaven zal ik telkens eenige wenken voegen; èn omdat ik de Kamer niet lastig mag vallen met enkel *nomenclatuur* of *tableau*, èn omdat, in het licht dat telkens de statistiek geeft, de kracht van mijn argument is.

Adressen *tegen* de wet; adressen *vóór* de wet; (*apparent rari nantes in gurgite vasto*); adressen, ja, hoe zal ik het uitdrukken? *die er niet zijn*, maar die men zou verwacht hebben.

A. Adressen *tegen* de wet. Laat ons eerst zien op de *adressanten*.

Het getal. In dat korte tijdsbestek ruim honderd adressen; verscheidene met honderd en meer naamteekeningen,

a Zie Bijlage III.

somtijds veel meer; een adres uit Amsterdam met 711, uit Utrecht met 919.

Hecht gij zooveel aan het cijfer? neen, maar ik hecht er iets aan. In November 1851 moest ik alhier hooren: „maar wanneer is het gebleken dat de natie in uw gevoelen deelt? Wanneer is het gebleken dat het ongeduld, de rusteloosheid, die u bezielt omtrent dit onderwerp, tot de geheele natie is overgeslagen? Er wordt, geloof ik, tegenwoordig niet minder dan vroeger gebruik van het regt van petitie gemaakt; dagelijks worden er verzoekschriften ingediend omtrent onderwerpen, die hier behandeld worden of zullen behandeld worden; maar ik herinner mij niet dat langs dien weg zulk een buitengewonen aandrang tot de regeling van het onderwijs heeft plaats gehad. Zie ik mij niet bedrogen, er is zelfs, met betrekking tot dit onderwerp, in den laatsten tijd geen enkel verzoekschrift ingekomen." [1] Dit argument is vervallen.

De maatschappelijke stand. Voor een groot deel is het de *volksklasse.* Voorzeker, want het geldt hier eene volkszaak, een volksregt, het belang en regt van ieder huisvader, en het besef hiervan is levendig bij velen onder het volk. [2] Maar niet enkel de volksklasse, alle rangen en standen zijn vertegenwoordigd; ik neem als voorbeeld het adres uit Amsterdam; vooral ook het eerste adres uit Utrecht; waarop het aan notabiliteiten uit de Protestantsche bevolking niet ontbreekt. [3] — Voorts ook *deskundigen*, mannen van het vak. [4]

De kerkelijke rigting. Het zijn Protestanten, en het is inderdaad eene *kerkelijke* rigting. Dikwijls heeft de leeraar bovenaan geteekend; daarna de kerkeraad; niet zelden is het als of de gemeente, op weinige uitzonderingen na, zich om den geachten en geliefden herder geschaard heeft. Meestal leden der *Hervormde* Kerk, en wel inzonderheid, zegt men, de *orthodoxen*, uwe vrienden. Ik ontken het niet; ik erken het gaarne; in de weinige weken waarvan ik gewag maak,

komen meer dan 70 predikanten [5] op die adressen voor; schier allen van die rigting, welke, terwijl ze verlangt liefderijk en onbekrompen te zijn, van oordeel is dat de eenheid eener kerk in gemeenschap niet van reglementen alleen, maar ook van geloofswaarheden berust. [6]

Beschouwen wij nu de *adressen.*

Letten wij eerst op de onderlinge *verhouding*, hetgeen men ook zou kunnen noemen de filiatie of genealogie. De Commissie van Rapporteurs heeft te regt den oorsprong of, wil men, het sein gezocht in twee verzoekschriften, het eene van predikanten (den heer Heldring *c. s.*) het andere uit Utrecht, waarvan de eerste teekenaar is de heer van Beeck Calkoen. Deze adressen zijn spoedig ingekomen. Er was *periculum in mora.* Men wenschte althans enkele adressen in te dienen vóór het onderzoek in de afdeelingen. Die stukken zijn verspreid; en, zoowel om de wenschelijkheid van spoed als om de voortreffelijkheid der redactie, is het allezins verklaarbaar dat een aantal verzoekschriften slechts eene adhaesie, een afschrift bevatten. Evenwel het ontbreekt niet, ook in den aanvang der algemeene belangstelling, aan zelfstandige adressen, bijv. uit Delft, uit Elburg, en uit eene mij weinig bekende plaats, die ik voortaan om de eenvoudigheid, kracht en warmte van het opstel, niet vergeet, Colijnsplaat. [a]

De toon. Ernstig en nadrukkelijk, als dergenen wien het niet om *gunst*, maar om *regt* [7] en om de dierbaarste belangen te doen is; een toon evenwel, die steeds van gematigdheid, ondergeschiktheid, eerbied voor de bestaande magten getuigenis draagt, en gunstig afsteekt bij sommige artikelen in de periodieke drukpers, wier felheid ik heb betreurd.

De hoofdgedachten. Wat vindt men daarin niet? Geene politieke strekking; geen streven naar Protestantschen voorrang. Hetgeen gevraagd wordt, wordt gevraagd voor *alle*

---

[a] Zie Bijlage V.

gezindten.[a] Geene vertoogen over een Christelijken, over een Protestantschen Staat. Wat vindt men er wel? welke zijn de hoofdgedachten, doorgaans eer aangeduid dan ontwikkeld? Dat, in elken Staat, voor de *openbare* school op de godsdienstige behoefte der bevolking moet worden gelet; dat de hoedanigheid en hoeveelheid van de godsdienst ook niet voor de school aan het goedvinden van den wetgever mag worden overgelaten; dat er op de openbare instellingen geene conventionele godsdienst zijn mag, waarbij het publiek regt der gezindheden in vergetelheid raakt; dat de natie openbare scholen moet verlangen voor de bevolking die prijs op haar geloof stelt, bruikbaar; dat het niet aangaat van staatswege de geloofsbegrippen in een politieken smeltkroes te werpen, om daaruit eene nieuwe soort van godsdienst, waarop de Staat den stempel van schoolgangbaarheid drukt, te doen verrijzen. Dat de Protestanten evenmin tot het *prijs geven* als tot het *opdringen* van hetgeen hun onmisbaar en heilig is, gezind zijn; dat zij niet meer verlangen dan hetgeen tot dusverre door vele Protestanten, wier denkwijs thans groote wijziging ondergaat, in het systeem der wet van 1806, aangewezen, geroemd, en op de gemengde school mogelijk gekeurd werd;[8] gemeenschappelijk, kan het zijn; zoo niet, dan voor de Protestanten op de afzonderlijke school. Geen algemeen *voorschrift*, maar ook geen algemeen *verbod* van splitsing. Vooral niet een paaijen met klanken, die in de praktijk uit den aard der zaak niets beteekenend zijn; zoo als in het tegenwoordig ontwerp, bij artt. 15 en 21, alwaar, na de bepaling: de scholen zijn toegankelijk voor allen en voor iedereen van elke ergernis vrij; de nu ingelaschte phrase omtrent het „dienstbaar maken aan godsdienst en zedelijkheid", aan eene *protestatio actui contraria*, gelijk is. [9]

Eenheid van strekking. Zij valt in het oog. Kan men

---

a Zie Bijlage II.

op de gemengde school een Christelijk onderwijs, niet in naam, niet in schijn, maar inderdaad behouden, bestendig de gemengde school; maar nu de proefneming van eene halve eeuw toont dat de gedwongen vereeniging òf naar een dor deïsme òf naar de godsdienstlooze school leidt, laat nu althans de mogelijkheid der afzonderlijke scholen, de *facultative splitsing*, opgenomen worden in de wet. [10]

B. Ik kom tot de adressanten *voor* de wet.

De hoofdvereeniging van het Nederlandsch Onderwijzers-genootschap. Ik mag niet vooruitloopen; niet aan de Vergadering doen opmerken, dat hier een in zich zelven verdeeld Rijk is; een veldheer die de meeste soldaten te vergeefs oproept, omdat ze zich houden aan het wachtwoord, dat hij in het vorige jaar gaf. Ik bepaal mij bij de opmerking dat het bestuur met de wet is ingenomen, o ja, zeer; doch *mits* er Israëlitische volksscholen zijn; *mits* op de Christelijke volksschool een Christendom zij dat met den eisch der Groninger gezindte overeenkomt. [11]

De Christelijke *Afgescheidenen*, wier adressen meerendeels adhaesiën aan het van Kampen uitgegaan adres zijn. Van de openbare school afkeerig, zullen ook zij te vreden zijn, *mits* zij noch regtstreeks, noch zijdelings, voor het openbaar onderwijs mede betalen. [12]

Enkele *onderwijzers.* Ook deze zijn vóór of niet tegen de wet, ofschoon ook zij Christelijk onderwijs zouden verlangen. Eigenlijk misschien dank-adressen voor de aanmerkelijke verbetering van het lot der onderwijzers, ook op aandrang dezer Kamer in de wet gebragt.

De adressen vóór de wet zijn dus, in den grond der zaak vóór de wet, *gelijk zij niet is*, gelijk men wenscht dat zij ware, of wel zij berusten daarin uit noodzaak, omdat men de hoop op een goed openbaar onderwijs verloren geeft, en zich, dien ten gevolge, in het bijzonder onderwijs verschanst. De lofrede is een gewijzigde vorm van kritiek.

C. Eindelijk wijs ik op hen die ik *neutraal* noem en wier adressen, hoewel men ze had mogen te gemoet zien, worden gemist: Protestanten, Roomsch-katholijken, Israëliten.

Protestanten. Waarom is er niet een zeer groot aantal adressen van de voorstanders der gemengde school, in wier schatting zij met positief Christelijk onderwijs vereenigbaar is? Misschien omdat bij velen in den laatsten tijd het denkbeeld is opgekomen of zij zich omtrent die vereenigbaarheid illusie hebben gemaakt.

Eene geheel andere soort van Protestanten is er, Protestanten in elke gezindheid; die protesteren tegen elke openbare godsdienst; *lichtvrienden*, die in den ondergang van het evangelielicht den opgang van een nieuwen dageraad zouden begroeten. Waarom hebben zij geen stelsel van schoolwezen ondersteund waarbij, in het belang van *algemeene* opvoeding, het Christendom, als *eenzijdige rigting*, afgeweerd wordt? Omdat zij schrander genoeg zijn om te beseffen dat het vermoeden hunner ingenomenheid geen aanbeveling zijn zou bij het Nederlandsche volk.

De *Roomsch-katholijken.* Ik wensch uiterst behoedzaam te zijn. Ik herhaal dat ik deze quaestie hier liefst niet uit een *Protestantsch*, maar uit een *Christelijk* standpunt behandel. Ik herhaal dat eene goede wet op het onderwijs mij toeschijnt een middel tot wezenlijk *appaisement.* Ik zwijg daarom; ik constateer slechts, dat ook deze categorie van adressen, voor of tegen de wet, gemist wordt. Voorts herinner ik aan het oordeel van een kerkvoogd, die zich veel met het lager onderwijs heeft bezig gehouden: den niet altijd en in elk opzigt door mij geprezen bisschop van Luik, in 1840: „Gij zult zien dat het door den heer Groen verdedigd stelsel het aloude echte stelsel is, hetwelk door het, in het lager onderwijs niet minder dan in beschaafdheid zoo ver gevorderde Duitschland, algemeen en met de voor den Staat allervoordeeligste gevolgen aangenomen is. Ja, Frankfort,

Saksen en Pruissen vergunnen aan Roomschen en Protestanten, op gelijken voet, afzonderlijke scholen, zonder dat de minste krenking van vaderlandsliefde, van burgerlijke eenheid en verdraagzaamheid dààr te vreezen zij. Integendeel, vaderlandsliefde wordt daardoor juist het meest versterkt, wanneer ieder, volgens zijn geweten, God openlijk vrij dienen en zijne kinderen, overeenkomstig de beginselen van zijn geloof en de tucht zijner kerk, vrij opbrengen mag. Wilt gij door organieke wetten op het onderwijs het kroost van een millioen Roomschen met dat van een milioen Protestanten te zamen mengen en op gelijke wijze opbrengen, zoo zult gij waarschijnlijk één, en misschien twee millioen ontevredenen hebben, en dit voorzeker zal den Staat niet magtig, maar eerder zwak en wankelend maken." [13]

De *Israëliten.* Waarom geene adressen althans van hen, die nu door vele Christenen met zoo uitnemende liefdezorg worden behandeld, dat aan het regt en belang van mede-Christenen niet meer gedacht wordt? Zouden zij wel inderdaad, in het belang eener algemeene schoolverbroedering, de opheffing hunner afzonderlijke scholen, gelijk ze thans bestaan, verlangen? [14] In een belangrijk geschrift van een predikant, hier ter stede, lees ik: „de Israëliten danken u hartelijk voor uwe *Christelijke deugden:* — eenige zoogenaamde liberalen uitgezonderd, die met de deïsten uit ons zamenspannen, om „een Mozaïsme zonder wet" te vereenigen met „een Christendom zonder Christus." [15]

Wat blijkt nu uit een zeer oppervlakkig onderzoek, waarin ik misschien meer dan ééne onnaauwkeurigheid begaan heb? Dit althans, dat spoedig na het bekend worden van het ontwerp een aanzienlijk gedeelte der Protestantsche bevolking haar weêrzin tegen eene wet, onvereenigbaar met de dierbaarste panden eener Protestantsche, eener Christelijke bevolking, aan den dag gelegd heeft.

Zou nu een algemeen onderzoek van wege de Kamer over-

tollig zijn? is het onverschillig verder het getal, den stand, de kerkelijke rigting der adressanten na te gaan, den toon, den hoofdinhoud, de strekking der verzoekschriften?

Dit zal omslag geven, zegt men. Niet zooveel als men denkt of beweert; reeds uit eenige statistieke opgaven, waartoe betrekkelijk geringe arbeid vereischt wordt, zullen uitkomsten worden afgeleid, dienstig tot overzigt en beoordeeling van het geheel. Ik spreek echter niet tegen, dat niets te doen eenvoudiger is.

Men vreest zich te *prononceren*. Dezen uitweg heb ik afgesneden; men zal zich juist prononceren door het voorstel te verwerpen. Dit is eene blaam op de petitionarissen, terwijl de aanneming geene goedkeuring is, maar de handelwijs van een onpartijdig regter, die licht en onderzoek begeert.

II. Ik kom tot het tweede, om de eer van velen mijner landgenooten, gewigtiger deel van mijne rede; de ontzenuwing van het verwijt: hier is een *volkswaan van den dag*, de vrucht van politieke kunstenarij.

Het is meer dan tijd dat deze beschuldiging in de Kamer ter sprake worde gebragt, van oor tot oor buiten de Kamer en in de periodieke drukpers gedurig herhaald. In een blad waarmede onderscheidene leden dezer Vergadering homogeen worden geacht en waarin somtijds lezenswaardige artikelen voorkomen over onzen inwendigen toestand [16], worden de petitionarissen, althans hunne leiders of verleiders, als *revolutionairen* bestempeld. In eene buitenlandsche courant, die door velen in hare correspondentiën uit 's Hage gerekend wordt onder den invloed van een voornaam staatsdienaar te staan [17]; *l'Indépendance Belge*, heeten zij, die tot de petitiën in betrekking zijn, *des révolutionnaires et de la pire espèce.* Wie zijn die politieke kunstenaars; wie zijn zij, die ten dienste hunner eerzucht de wet op het onderwijs als een voorwendsel misbruiken? Wel, antwoordt iemand, gij zelf

en uwe vrienden, gesteund door eene kleine vereeniging in eene andere stad, die zich bij uitnemendheid met de woorden *Koning en Vaderland* versiert.

Ik beroep mij met mijne vrienden op onze politieke loopbaan. Meermalen is ook hier erkend dat het ons om beginselen te doen is; altijd waren wij de felste opposanten tegen de rigting wier overmagt het minst wankelbaar scheen. Indien het was met het uitzigt, gegrond in vastheid onzer overtuiging, op eene eindelijke zegepraal van hetgeen wij als waarheid beschouwen, dan was zoodanige polemiek, altijd tegen den sterkere, goed. Maar was het heimelijk om zelfverheffing te doen, dan was die strijd van 25 jaren eene averegtsche en onhandige taktiek.[18]

De wet op het onderwijs een voorwendsel? Maar de facultative splitsing, of althans Christelijk onderwijs op de volksschool, heb ik altijd gevraagd. Altijd heb ik mij tegen de gedwongen vereeniging verzet; sedert 1837 in geschriften; ten jare 1840 als lid eener Staatscommissie; ook en telkens in deze Kamer.[19] Maar, dit daargelaten, zegt onze wederpartij, kunt ge beweeren uw invloed nooit ter aanmoediging van het petitie-inzenden te hebben gebruikt? Wel neen. Ik wil aan de Kamer verhalen wat er geschied is. In het vorige jaar is mij door velen gevraagd, of het geen tijd was verzoekschriften aan de Kamer in te zenden. Ik gaf in *de Nederlander* van 5 April het antwoord: „De adressen van deskundigen verwachten wij sinds lang en zien wij met verlangen te gemoet; voor een algemeen petitionnement achten wij dat het nog geen tijd is." Maar, voegde ik er bij (en ik acht, wanneer ik op den toon en inhoud der adressen in 1856 let, die raadgeving goed): „laten zij, die invloed op het volk hebben, zich den tijd ten nutte maken tot inlichting van de ouders die in Christelijke opvoeding belang stellen, tot het *populariseren* der gewigtige quaestie, dan zal later de onderteekening der adressen meer beteekenis

en kracht hebben, dan zal er niet veel tijd en overleg noodig wezen om den noodkreet te doen hooren: *de Christelijke opvoeding op de openbare scholen is een regt van het Nederlandsche volk.*" En nu dit jaar? Ik schreef geene courant meer; ik schreef ook niet in eene courant, maar ik ben bereid de Kamer bekend te maken ook met het meer vertrouwelijk overleg. Indien er politiek spel is, zal, door mij althans, met open kaart worden gespeeld. De eer der raadpleging viel mij van enkelen ook nu wederom ten deel. En wat heb ik nu gezegd? „Gaat zelf de zamenstelling van de Tweede Kamer na; een aantal leden, min of meer gebonden door antecedenten; drie voormalige Ministers van Binnenlandsche Zaken; de een auteur van het besluit van 1842; de ander ontwerper van de wetsvoordragt van 1849; de derde, die, zoo dikwerf ik van godsdienst op de openbare school gewag maakte, mij te gemoet voerde: „Ik heb reeds den spreker uit de residentie doen opmerken, dat hier sprake is niet van *opvoeding* maar van *onderwijs*." Vergelijkt het Voorloopig Verslag van 1855 met het gewijzigd ontwerp. De voor velen ergerlijke 4de alinea van art. 4 is weggevallen; [20] de Minister heeft aan den wensch van vele leden, door de zeer liefelijke periode omtrent dienstbaarmaking aan godsdienst en zedelijkheid, tegemoetkoming verleend. Dit Ministerie heeft, zelfs voor wetten, die men met het oog op de gewisselde stukken onaannemelijk zou hebben verklaard, [21] de meerderheid gehad. Het ontwerp is in den geest van meer dan ééne rigting in de Kamer; ook wint het denkbeeld telkens meer veld: er moet een einde aan de zaak worden gemaakt; er moet, hoedanig ook, eene wet zijn. Let ook op het artikel: „De wet treedt met 1 Julij in werking." Uit dit alles ziet gij immers dat de wet in deze zitting wordt aangenomen, ten ware de weêrzin der Protestantsche bevolking openbaar wordt." [22] — Ziedaar mijne verrigting. Verre evenwel van mij te roemen: *quorum pars magna fui*, zij die mij geraadpleegd hebben,

zouden, in vaderlandschen ijver, ook uit eigen beweging, hetgeen waaromtrent ze mijne meening begeerden te kennen, hebben verrigt.

Maar nu *Koning en Vaderland*, en de nieuwsbladen die men als organen van die vereeniging beschouwt? Ik stel op den voorgrond dat ik zeer weinig met het personeel bekend ben; ik voeg er bij, dat ik de kracht waardeer met welke zij de afzonderlijke school voorgestaan heeft, en, hoewel misschien anderen meer dan ik hier tot haar verdediging bevoegd zijn, veroorloof ik mij de opmerking, dat zij, die vroeger zeer tegen hetgeen zij inquisitie noemden gekant waren, nu al te bereidvaardig zijn in de opgaaf van hetgeen door anderen bedoeld wordt. Ook bevreemdt mij in een constitutioneel gouvernement de ingenomenheid tegen hetgeen men *agitatie*, [23] of ook wel, met minachting, het doen *mousseren* genoemd heeft; tegen het aandachtig maken van het volk op hetgeen men als volksbelang beschouwt: iets dat mij veeleer toeschijnt in den geest der Grondwet, vooral ook sedert 1848, te zijn. Ook is hier geen zamenspanning, zoo als men het wil doen voorkomen; wel zamenstemming in gewigtige punten, terwijl er omtrent andere verschil is. Wij waren misschien minder tegen het Ministerie gekant. Ook zouden wij althans niet begeeren dat de laatste sporen van 1848 wierden uitgewischt. Den revolutiegeest hebben wij ook toen bestreden; doch we hebben tot meer dan ééne verbetering medegewerkt. Vooral in school en kerk hebben wij geene reden om terug te verlangen hetgeen vóór 1848 geschied is. [24] Ook vergete men niet, wanneer men van *politieken* invloed gewag maakt, dat de circulaire van *Koning en Vaderland*, die in sommige dagbladen is opgenomen, de dagteekening, zoo ik meen, van 20 Februarij draagt; terwijl de adressen, die den stoot gaven, in het begin der maand ter tafel zijn gebragt.

In elk geval, zegt men, het meerendeel der adressanten

is eene *onkundige volksmenigte.* Is dit oordeel niet te scherp? Omtrent velen der teekenaars moge het niet onjuist zijn; doch over 't algemeen? Gij, die aldus spreekt, gij, dikwerf hoog ingenomen, dacht ik, met de vatbaarheid van het volk ter uitoefening van politieke regten, welk denkbeeld maakt gij u, waar hoogere belangen ter sprake zijn, van het Nederlandsche Volk? Voorzeker, het volk leest niet geregeld het *Bijblad*, en zou, ook waar het in de teederste aangelegenheden bedreigd wordt, onbekommerd zijn en voortsluimeren, zoo het geen wenk, geen waarschuwing, geen berigt omtrent hetgeen er gaande is ontving, indien het niet somtijds wakker wierd geschud. Maar het Nederlandsche volk is zoo onkundig niet als gij vermoedt, waar school, kerk, godsdienst bedreigd wordt. Meent ge dat de vragen, waar het hier vooral op aankomt, buiten het bereik van verstandigen en godvreezenden uit de eenvoudige volksklasse zijn? Zie hier eene proeve hoe ze, dunkt mij, naar populair begrip kunnen worden geformuleerd; vragen gelijk ze, door mij gesteld, niet tegen mijn wil, maar evenwel zonder mijne vergunning, uit een particulieren brief in sommige bladen overgenomen zijn: „Zal voortaan in de school, om der Joden wille, het spreken over den Zaligmaker, om der Roomschen wille, het gebruik van den Bijbel, het vermelden van de kracht en van den zegen Gods in de zelfopoffering der Vaderen, in het welzijn en de grootheid van dit kleine land blijkbaar, verboden en belet worden? Wat acht ge verkieslijk, op dien voet ten koste van uwe geloofsovertuiging vereenigd te blijven, of eene afzonderlijke school te hebben, opdat de kinderen door Christelijke opleiding niet alleen voor de aarde, maar tevens voor den hemel, en aldus des te beter ook voor elke aardsche betrekking mogen worden gevormd? Zou het waar zijn, dat de Nederlandsche natie niet meer is een Christelijk volk? Zou deze verloochening van den Heiland van regeringswege overeenkomen met Gods Wet?

Indien de beteekenis der Grondwet twijfelachtig kon zijn, wat zou behooren te veranderen, de Grondwet of Gods Wet?" [25]

Het petitionnement een voortbrengsel van politieke kunstenarij! Integendeel, zoo dit vermoeden niet ware verspreid, de openbaring van den algemeenen wensch zou nog veel sterker zijn geweest. Nu is dit vermoeden voor sommigen eene reden, voor velen een voorwendsel, om zich te onthouden. Niets kan meer kracht geven aan de bestrijding van de wet, dan dat er, zonder schokken, zonder hartstogtelijkheid, zonder verrassende wendingen van politieke inzigten en ontwerpen, een bedaard en naauwgezet onderzoek en overleg zij. Men heeft eene vergelijking gemaakt tusschen 1853 en 1856, en gezegd: de zwakheid der tegenwoordige beweging ligt hierin dat ze niet, gelijk de Aprilbeweging, door eene behendige coterie geëxploiteerd wordt. Ik keer het om en zeg: de kracht en toekomst van dit populair protest ligt hierin dat het niet aan bereiking van een ander doel dienstbaar is gemaakt. Juist daarom is de wederstand tegen een ontwerp dat het Christendom in de volksopvoeding ter zijde stelt, zoo als in November ons geacht medelid uit Gouda (de heer de Brauw) te regt zeide, onbedwingbaar. [26]

III. De laatste soort van bedenkingen zal welligt uit *de omstandigheden* worden ontleend. Evenwel het is mij niet gelukt dergelijke bezwaren uit te vorschen. Wel vind ik in *de omstandigheden waarin de Kamer verkeert*, meer dan éene reden ter aanprijzing van het voorstel.

Vooreerst, deze Kamer is *de Kamer van* 1853. Ik hoor dikwerf scherpe verwijten tegen *het Ministerie* van 1853; de vraag is niet overbodig in hoever ze somtijds evenzeer op *de Kamer*, met het oog op het Koninklijk programma [27] dier belangrijke dagen gekozen, toepasselijk zijn. De voorname klagt tegen dit Kabinet, ook wat de voordragt op het *lager onderwijs* betreft, is dat het, even als het vorig Ministerie,

de vrijzinnige theoriën, ten nadeele der Protestanten, ten voordeele der Roomsch-katholijken in practijk brengt. Tegen het Ministerie trekt men te velde; is er minder reden van verbaasdheid dat de aanneming van een dergelijk ontwerp door *deze* Kamer onder de mogelijkheden geteld wordt? En zou dan niet dit althans billijk en betamelijk zijn, dat aan de adressanten met ernst en naauwgezetheid gehoor wierd verleend? Nog is het niet vergeten wat aan het vorige Bewind bovenal ten kwade geduid werd: de raadgeving aan den Koning, om op de menigvuldige adressen, waarin de bezorgdheid der Protestantsche bevolking openbaar was, een antwoord te geven dat met ter-zijde-legging gelijk stond. En nu zal door deze Kamer het voorbeeld van dergelijke bejegening worden gevolgd!

Ten tweede, wijs ik op *de houding van deze adressanten.* Het is overbekend dat men getracht heeft den stroom der verzoekschriften van de Kamer af en naar den *Koning* te leiden? „Wat kan er," dus werd door menigeen gezegd, „van de Kamer worden verwacht! Zij doet al wat het Ministerie verlangt; zij let niet op uwe wenschen; zij kent ze niet; zij miskent ze. Is er iets door haar geschied, waarop de verwachting van eenige de minste tegemoetkoming aan uw Christelijk en vaderlandsch begeeren zou kunnen worden gebouwd? Neen! naar de Kamer niet; wendt u tot den Koning." — Ik heb mij, zoo dikwerf ik in de gelegenheid was, tegen die raadgeving verklaard. Niet als of er geene omstandigheden kunnen zijn, waarin het pligtmatig is zich aan den Koning, als laatste toevlugt der onderdanen, te rigten. Een Koning der Nederlanden, een afstammeling van het Huis van Oranje, heeft altijd en overal, ook waar men welligt den toegang zou wenschen te versperren, voor elk bezwaar, met bescheidenheid voorgedragen, een geopend hart en oor.[28] Waarom dan heb ik de raadgeving voorbarig geacht? Omdat aldus de zaak niet haren regelmatigen en con-

stitutionelen loop heeft. Omdat, zoolang de Kamer niet beslist heeft, er vertrouwen in de Kamer aan den dag moet worden gelegd. Nu dit geschiedt, meen ik dat de adressanten tegen eene behandeling der adressen, die van minachting getuigenis draagt, moeten gevrijwaard zijn. Twee malen reeds nam de Kamer op soortgelijke poging van onzen kant een ongunstig besluit [a]. Ik weet het; maar toen maakten we ons verlangen niet vooraf kenbaar. Ik zelf aarzel telkens bij een plotseling opkomend voorstel. Ik vrees mij te compromitteren. Dikwijls houd ik mij aan den regel: *in dubio abstine*, ofschoon ik somtijds, bij nader overleg, bemerk dat ik mij deerlijk vergist heb. Nu is sedert een aantal dagen de Kamer met dit voorstel bekend. Nu beteekent de afwijzing meer. Nu zal, vrees ik, voortaan in de voortduring van het referein: *Naar de griffie*, *ter inzage van de leden*, door de adressanten eene schrale belooning voor hun vertrouwen worden ontwaard.

Ten derde, wijs ik op het aanstaande, nu weldra niet meer aanstaande *Voorloopig Verslag*. Het zal, als ik wel onderrigt ben, in bedenkingen rijk zijn. Doch in de hoofdstrekking is het welligt niet zeer ongunstig. Zelfs schijnt de zinsnede, waartegen de adressanten bijkans eenparig opkomen, als tegen ijdele voorspiegeling van hetgeen door de wet zelve onmogelijk gemaakt wordt, op niet weinige leden, vroeger van het ontwerp afkeerig, verbazenden indruk te hebben gemaakt. [29] Ik vraag: berekent gij de teleurstelling van velen, wier blijde verwachting, omdat zij met de gemoedsstemming der Kamer weinig bekend zijn, op het Voorloopig Verslag gerigt is? Even daarom is aandachtig onderzoek van de petitiën (niet een door- en uitvaart ter griffie) dubbel aanbevelenswaard. De Kamer heeft de natie naauwelijks in de gelegenheid gesteld om van het petitie-regt gebruik te

---

a Zie Bijlagen I en II.

maken vóór het onderzoek in de afdeelingen; zij lette nu ten minste op het Voorloopig Verslag van een deel der Natie, hetgeen eigenlijk reeds eene Memorie van Beantwoording op het Voorloopig Verslag der Kamer bevat. [30]

Eindelijk wijs ik op het *niet in discussie komen* van de wet. Ik verg geen verklaring van den Minister; het zou bijkans ongerijmd zijn dit te begeeren, eer hij met het verslag officieel bekend is. Maar vrij duidelijk is het dat er voor de discussie in deze zitting, om meer dan ééne gewigtige reden, weinig kansen bestaan. Ik ontveins niet de belangrijkheid van den behaalden triomf. Vóór weinige weken, zoo het ontwerp in stemming had kunnen gebragt worden, zou het, zoo dacht en zelfs zoo zeide menigeen, met vlaggen en wimpels aangenomen zijn. En nu [31] ...... evenwel dit is een *negatief* voordeel. Uit een ander oogpunt mogen we dergelijken afloop smartelijk heeten. Wat is er in deze zitting, wat is er sedert 1853, wat is in acht jaren, na de toezegging der gewijzigde Grondwet, voor het onderwijs geschied? We zijn nog in de meest volkomene onzekerheid en spraakverwarring omtrent de eerste beginselen eener wet. [32] Ik acht het betreurenswaardig dat eene voordragt, waarbij het Christelijk beginsel stelselmatig wegvalt, mogelijk, dat de aanneming in deze Kamer waarschijnlijk geweest is; doch ik bejammer ook dat er, bij de organisatie van het openbaar schoolwezen, bij de voortdurende miskenning, in enkele gewesten, der vrijheid van bijzonder onderwijs, [33] geenerlei uitzigt op afdoening bestaat. Is het dan niet noodig van elk middel gebruik te maken, waardoor, ter wegneming van misverstand en vooroordeel, licht kan worden verspreid?

Heb ik op mijne lange rede eenig antwoord te wachten? Voor mij begeer ik het niet. Ik zal wel niet de spreuk aanhalen: "qui tacet consentire videtur," maar menigeen zal vermoeden dat door de wederpartijders meer in het voteren

dan in het redeneren kracht gezocht is. Velen denken met mij aan de geestige voorstelling van den hoogleeraar Wijttenbach, waar hij in een polemisch geschrift het romantisch verhaal invlecht eener vergadering zijner tegenstanders, na de uitgaaf van een hun ongevallig opstel; waar de president de preliminaire vraag stelt of er zal worden geantwoord, al dan niet, „Et primum deliberate, sodales! utrum respondendum sit nec ne." Het eenparig gevoelen was; antwoord is onmisbaar. „Omnes admurmurârunt: *Respondere*, *respondere*." Ik voeg er bij wat vóór eenige jaren door een onzer geachte medeleden bij eene discussie over het onderwijs gezegd werd: „Lang heb ik geaarzeld alvorens tot het besluit te komen mij in deze beraadslaging te mengen; reeds meermalen bestond daartoe gelegenheid, ik heb die telkens ongebruikt laten voorbijgaan, omdat ik huiverde mij met een zoo teeder onderwerp in te laten, voor ik daartoe door den natuurlijken loop onzer werkzaamheden zou zijn geroepen. Doch ik heb mij afgevraagd, of het goed, of het nuttig, of het wenschelijk ware om aan ons geacht medelid uit Zwolle en aan zijne vrienden, die geene gelegenheid verzuimen om bepaaldelijk over dit onderwerp hun hart lucht te geven, steeds bijkans alleen het woord te laten voeren?" Evenwel geen antwoord te ontvangen, zou mij leed doen, met het oog in 't algemeen op de belangen van het land en op den eisch van een constitutioneel gouvernement. Tijd ontbreekt niet; wij zijn nu in den zonderlingen toestand dat er meer naar werk dan naar tijd gezocht wordt. De natie zou zich niet beklagen wanneer een geheele dag aan dit onderwerp gewijd wierd. Zij zou niet achten dat er alsdan in deze zitting te veel tijd aan hoogere beginselen en belangen besteed is. — Nog iets Binnen weinige weken zal de helft der Kamer worden vernieuwd; de tijd der verkiezingen is dáár. In het voorbijgaan zeg ik: bij deze gelegenheid zou *ontbinding* der Kamer wenschelijk en constitutioneel zijn; bij zoodanig zoeken naar

eene meerderheid, bij zoodanig gebrek aan vastheid van politieke rigting, als waarvan wij in de laatste jaren getuigen zijn geweest. Ik heb zelf altijd het voorregt te behooren tot de aftredende helft, en ik vrees niet, integendeel, ik vind daarin eenig behagen, om altijd, en ook nu wapenen te verschaffen, die, met een weinig politieke kunstbewerking, tegen mij kunnen worden gebruikt. [34] Ik wensch althans den strijd der beginsels; ik zal dankbaar zijn voor elke bestrijding waarin ik eene hulde ontwaar aan de kracht der waarheden die ik met mijne vrienden belijd. Niet als of ik nu alle aftredende leden zou willen opwekken om eene redevoering te houden. Van sommigen is het gevoelen overbekend; doch het zou mij bevreemden, zoo er niemand was die het voorbeeld zou willen volgen van een geacht lid, die nu niet aftreedt, en die in het najaar van 1851 dus sprak: „Hoe men ook denke over de aanstaande regeling van het onderwijs, dit is zeker, bij mij althans is het boven allen twijfel verheven, dat daarbij een der gewigtigste belangen van de natie op het spel staat. Die regeling zal waarschijnlijk in den loop *dezer* zitting niet tot stand komen, en daar nu, bij den aanvang der volgende, de Kamer voor de helft vernieuwd zal zijn, heeft, geloof ik, de natie regt te vernemen hoe hare Vertegenwoordigers over zulk een hoog aangelegen punt denken. Ik althans, als behoorende tot de eerst aftredende helft, wil omtrent mijne zienswijze niemand in de onzekerheid laten, en zal dus deze gelegenheid aanvatten om van mijne bezwaren te doen blijken."

Het was toen de 29ste November; het is heden de 28ste April!

DE HEER BOSSCHA:

Het zal u, Mijne Heeren, even als mij, zijn voorgekomen uit de rede waarin de geachte afgevaardigde, die daar het woord heeft gevoerd, zijn voorstel met redenen omkleed

heeft, en vooral uit het eerste gedeelte van zijn betoog, waarin hij ons mededeeling heeft gedaan van eene proef door hem genomen omtrent een groot aantal verzoekschriften bij deze Kamer ingekomen, — het zal u, zeg ik, even als mij zijn voorgekomen, dat de hoofdbedoeling van dat voorstel door die rede zelve reeds grootendeels is bereikt. Wij mogen dus vertrouwen dat de indruk eener afwijzing van dat voorstel niet zoo pijnlijk zal treffen als de geachte spreker het heeft doen voorkomen. Mij heeft de vergelijking met een veldheer, door hem gebruikt, toen hij eene tweede categorie van adressen aanwees, ook doen denken aan een veldheer — en de geschiedenis van onze tegenwoordige eeuw heeft daarvan een merkwaardig voorbeeld — aan een veldheer, die, wanneer er slag zal moeten geleverd worden, al de troepen, die hij onder zijn bereik heeft, voor de oogen van het leger dat hij zal te bestrijden hebben, met de meest mogelijke vertooning van slagvaardigheid laat paraderen, om, zoo mogelijk, zijn tegenstander te bewegen het veld te ruimen en de voordeelige standplaats, die hij heeft ingenomen, te verlaten. Ook hier — in deze Kamer — zal er eerlang een strijd moeten gestreden worden; een strijd wel van meeningen en met woorden en waarbij niemand zal behoeven gekwetst te worden, maar toch een strijd, waarbij men van beide zijden zal worden aangevuurd door de overtuiging, dat van de uitkomst de toekomst afhangt van ons volk, voor zoo ver die toekomst afhangt van menschelijk overleg.

Mij althans, wanneer ik hoor beweren dat de openbare volksschool, toegankelijk voor al de kinderen van hetzelfde vaderland, onhoudbaar is geworden, mij klinkt die bewering in de ooren als of men mij de onhoudbaarheid betoogde van het politiek bestaan van dat vaderland. Daarom, wanneer, zoo als ik hoop, mij de eer zal gegund worden aan dien strijd deel te nemen, zal men mij kunnen vinden in de gelederen, waartegen de thans beoogde vertooning van strijd-

krachten gerigt is. En nu gevoel ik wel, wanneer men zoo vele hooggeachte landgenooten en persoonlijke vrienden onder zijne tegenstanders ziet, dat er moed toe noodig is om vol te houden, maar waar er eene taak te vervullen is van zelfstandig oordeel, van gewetenspligt en van vaderlandsliefde, daar denk ik, met Gods hulp, gelijk te zijn aan die Russische soldaten, waarvan men gezegd heeft dat het niet genoeg was hen dood te schieten, maar dat men hen nog omver moest werpen om hen van hunne plaats te krijgen. En daar ik aan mijne geachte medeleden in deze Kamer, die op dit punt eenstemmig met mij denken, althans niet minder moed toeken, zoo zal ik mij tegen dit voorstel niet verklaren, omdat men daarin kan zien eene poging tot vervaard-making. Ik houd mij verzekerd, dat niemands overtuiging aan het wankelen zal worden gebragt, wanneer van die hoopen en honderdtallen van adressen, die wij hebben zien voorbijtrekken, nog eens eene arithmetische, genealogische en kritische monstering wordt gehouden.

Ik zal voorts den geachten voorsteller niet volgen in zijne beoordeeling van het thans bij de Kamer aanhangige wetsontwerp, waarvan hij zijne afkeuring vrij duidelijk heeft doen doorblinken: de tijd daarvoor zal later komen, en de Kamer zal dan, hoop ik, van oordeel zijn, dat de discussie daarover eeniglijk zal moeten gaan op redenen van Staat.

Ik wil ook den inhoud van de adressen, die het hier geldt, in het minst niet gering schatten. Ik geloof niet dat er onder zijn, aan wier opstellers, zoo zij mij met name bekend waren, ik niet eene hooge mate van achting zou toedragen om hunne bedoeling. Onder die adressen heb ik namen aangetroffen van mannen die ik bepaald hoog acht en lief heb; maar dit neemt mijne overtuiging niet weg, dat de meerderheid dier namen van personen is, die inderdaad niet regt geweten hebben wat zij deden, en die van den aard en den omvang van hetgeen zij vroegen, noch aan

hun geweten, noch aan anderen rekenschap zouden kunnen geven.

Ik houd mij overtuigd, dat wanneer men bij voorbeeld aan al degenen, die het verlangen hebben te kennen gegeven naar openbare gezindheidsscholen, deze eenvoudige vraag had gedaan: „hoe kunt gij, uit naam van eene Christelijke natie en van hare Protestantsche meerderheid, verlangen, dat uit de fondsen, door de Nederlandsche Christen-natie en voor het meerendeel door de Protestantsche meerderheid jaarlijks opgebragt, zullen bekostigd worden, hier eene school, waar van wege de Nederlandsche overheid zal kunnen worden geleerd dat de reformatie een gruwel geweest is, Willem I een huichelaar en dat door het schoonste gedeelte van uwe historie, omdat het een anti-episcopaal tijdperk was, eene streep moet worden gehaald; en dààr eene school, waarin van overheidswege zal worden geleerd hoe het Christendom moet worden verloochend, met al wat er voor het Christelijk geloof godslasterlijks zal kunnen worden bijgevoegd door een talmudistischen onderwijzer?" Ik houd mij overtuigd, zeg ik, dat wanneer men aan ieder van de onderteekenaars dier adressen, toen zij hunnen naam gingen schrijven, deze vraag had voorgehouden, zeer velen de pen zouden hebben teruggehouden, en den man van gezag, die hun het adres ter onderteekening aanbood, zouden hebben geantwoord: „Los mij eerst die bedenking op, ik kan het niet." En waarom zouden zeer velen die bedenking niet hebben kunnen oplossen?

De geachte afgevaardigde, die het woord heeft gevoerd, heeft ons herinnerd, dat men niet geleerd en niet aanzienlijk behoeft te zijn, om te weten dat kinderen van Protestanten eene Protestantsche opvoeding moeten ontvangen. Maar is het dan deze eenvoudige stelling waarop het hier aankomt? Wij allen, Mijne Heeren, ik durf het gerust verzekeren, wij allen hebben onder de behandeling van de

wets-ontwerpen tot regeling van het lager onderwijs gevoeld, dat wij een uiterst moeijelijk en ingewikkeld vraagstuk hadden op te lossen. Hoe, de onderscheiding tusschen Staat en Volk, en de toepassing van die verschillende begrippen op de wet, waarover al deze adressen loopen, het verband tusschen de historische ontwikkeling van ons volk en de Grondwet waaronder wij leven, zijn dat onderwerpen waarover ieder oordeelen kan? Juist daaraan hebben wij die menigvuldigheid van naamteekeningen toe te schrijven, dat men de menigte in den waan heeft gebragt dat het hier gold een onderwerp, waarover het eenvoudigste verstand oordeelen kan. En daarom, of de lijst van die naamteekeningen een, of twee, of twintig vellen of ellen papiers beslaat, is voor mijne overtuiging volmaakt hetzelfde.

De geachte voorsteller evenwel denkt er anders over. Hij heeft aan de adressen, in zijnen geest gesteld, juist *om de menigvuldigheid van namen* een buitengewoon karakter gegeven; hij heeft het genoemd een *petitionnement.* Ik neem voor een oogenblik die qualificatie aan, maar dan verklaar ik, dat, zoo veel eerbied ik heb voor het regt van petitie, zoo weinig eerbied heb ik voor een petitionnement. En beweert hij nu dat dit een zoo buitengewoon verschijnsel is, dat daarom een buitengewone maatregel daaromtrent moet genomen worden, dan moet ik hem herinneren, dat wij nog niet zeer lang geleden een gelijk verschijnsel hebben gezien: toen in deze Kamer het voorstel was gedaan om eene enquête te houden over het misbruik van sterken drank, hebben wij een zoo groot aantal adressen naar de griffie zien trekken, dat men daaraan met evenveel regt het karakter van een petitionnement heeft kunnen geven. En nu heb ik dit bezwaar. Ook dit petitionnement is gerigt tegen het gevoelen van de meerderheid van de Kamer, gelijk dat gevoelen algemeen is bekend geworden door het vorig Voorloopig Verslag en het nog nader zal worden door het Verslag dat

binnen weinige dagen het licht zal zien. Wanneer nu de Kamer toont aan een petitionnement op dit onderwerp eene zoo buitengewone waarde te hechten dat daaromtrent een maatregel moet genomen worden zonder voorbeeld — want ik geloof dat, zoo men de omstandigheden en de wijze waarop dit voorstel gedaan wordt, in aanmerking neemt, het zonder voorbeeld is — dan zal daardoor noodwendig worden uitgelokt een contra-petitionnement; een contra-petitionnement van hen, die de geachte voorsteller heeft gelieven te kenmerken als eene derde categorie van adressanten, van hen, die gezwegen hebben, en van wier stilzwijgen de bedoeling door den voorsteller is uitgelegd op eene wijze, die hij zelf ten opzigte van andere adressanten heeft veroordeeld, maar op welke zwijgers ik meen te moeten toepassen het „quum tacent clamant" (hun stilzwijgen geldt zooveel als een luid geroep). Wanneer nu dit voorstel mogt aangenomen worden, dan zullen zij, die tot hiertoe zich verlaten hebben op het doorzigt van de meerderheid van dit deel der Volksvertegenwoordiging, noodwendig in hun vertrouwen geschokt worden. Nieuwe hoopen en honderdtallen van adressen zullen aanrukken, en in plaats van een betamelijk zelfvertrouwen aan den dag te leggen op haar eigen oordeel, zal de Kamer verklaren, liever een speelbal te willen zijn, gereed om geslingerd te worden door de meeningen van allerlei bekende en onbekende adressanten.

Ik heb ook nog deze bedenking. Door dit voorstel aan te nemen zullen wij een onverdiend verwijt doen aan onze Commissien voor de Verzoekschriften, die elkander in den loop van deze zitting hebben opgevolgd. Die Commissiën hebben hare taak volbragt naar het voorschrift van ons Reglement van Orde. Maar dat reglement zou haar niet verboden hebben die verslagen veel uitvoeriger te maken; de verzoekschriften te rangschikken, in hun oorsprong en beteekenis dieper door te dringen. De Kamer heeft echter

den arbeid dier Commissien goedgekeurd, en hare conclusien aangenomen, in weerwil van eene poging (van den afgevaardigde uit Gorinchem) om aan de reeds ter griffie gedeponeerde adressen een vernieuwd onderzoek en eene meer bijzondere oplettendheid te schenken. En zullen wij nu op die besluiten terugkomen en den arbeid onzer gewone Commissien voor de Verzoekschriften voor onvoldoende verklaren, om dien ter verbetering te zenden aan eene speciale commissie? Ik zal mij moeten verklaren tegen deze afwijking van onze gewone wijze van de zaken te behandelen, en tegen een voorstel bovendien, waardoor wij aan vijf leden van deze Vergadering zullen moeten opdragen een herculischen en, mijns inziens, geheel onvruchtbaren arbeid.

DE HEER ELOUT VAN SOETERWOUDE:

Slechts een zeer kort woord, Mijnheer de Voorzitter, en een woord, dat ik mét te meer huivering zal uitspreken na de twee uitnemende redevoeringen van de beide leden, die voor mij gesproken hebben, en na de warmte waarmede door den laatsten spreker het voorstel van den eersten is bestreden; eene bestrijding, ik moet het zeggen, die ik van hem niet had verwacht, eene bestrijding die mij bedroeft.

Ik mag intusschen het beweren als of wij door de aanneming van het gedane voorstel den schijn op ons zouden laden van de Commissie voor de Verzoekschriften niet die achting te bewijzen die haar toekomt, niet onbeantwoord laten, en daarom acht ik in de eerste plaats eenig antwoord noodig. Allezins toch kan hulde gebragt worden aan de wijze waarop die Commissie met uitvoerigheid en onpartijdigheid, naar gelang de stukken werden aangeboden, daarvan verslag heeft uitgebragt.

Maar de Commissie kon niet en mogt niet doen wat het voorstel aangeeft. Zij kon niet in eene rangschikking, zij

kon niet in een onderzoek, in een overzigt van het geheel treden; zij kon het niet doen, omdat het op zich zelf ligt buiten hare taak en omdat er nog elken dag adressen inkomen en er waarschijnlijk nog vele zullen worden ingezonden. Neen, al hetgeen er ligt in het voorstel van den geachten voorsteller kon niet worden bereikt door de ijverige pogingen, waaraan wij hulde brengen, van de geachte leden der Commissie voor de Petitien.

Maar ook op andere punten moet ik antwoorden. Het geëerde lid uit Amsterdam kan wel niet in goeden ernst het petitionnement tegen *ééne* volkszonde gelijk hebben gesteld met een petitionnement omtrent eene zaak waarbij de toekomst zoowel als het tegenwoordig bestaan van land en volk, het beginsel van al wat goed is en zedelijk, het bestrijden van *alle* zonden betrokken is. Maar al ware het dat die gelijkstelling opging, de Kamer heeft ten opzigte dier requesten al gedaan wat de voorsteller beoogde, en eene commissie van vijf leden benoemd om te onderzoeken wat aan de zaak zelve gedaan moet worden. En wat geldt het hier? Het geldt, gelijk ik het vroeger reeds zeide, te weten op welke wijze de innigste belangen geëerbiedigd zullen worden van drie verschillende deelen der natie; het geldt te weten, op welke wijze, niet om redenen van Staat, gelijk de spreker zich uitdrukte, maar om gewetensredenen, om de hoogste redenen, uitvoering zal worden gegeven aan een artikel van de Grondwet: op welke wijze de godsdienstige gezindheden en meeningen zullen worden geëerbiedigd; of, gelijk vroeger met een voorbeeld is opgehelderd, dit moet worden gedaan op negative dan wel op positive wijze; of men een gemeenschappelijk grondbezit, dat drie eigenaars verschillend willen hebben bebouwd, braak zal laten liggen en aan onkruid prijsgeven, of dat het regt van elken bezitter beter wordt geëerbiedigd door een ieder een deel ter bebouwing toe te kennen? Dat geldt het hier; en daarom is

het noodig, meer dan in eenige andere zaak, de gronden te toetsen, de personen te kennen, die de gronden aanvoeren, het volk te kennen in zijne belangen en regten en wenschen, opdat men het niet wetten, daarmede strijdig, opdringe. Daartoe is iets meer noodig dan die honderd- of duizendtallen adressen ter griffie neder te leggen; en leidt dat meerdere ook tot niets anders dan hetgeen velen reeds vermeenen te kennen, toch leidt het tot dit resultaat, dat zij, die de Kamer met vertrouwen naderen, zien dat dit vertrouwen niet wordt te leur gesteld.

Eindelijk, het geachte lid uit Amsterdam is van oordeel, zoo eene andere vraag ware gesteld, dat zij die thans de adressen met hunne onderteekeningen hebben voorzien, zich daarvoor wel gewacht zouden hebben. Hij vraagt, of wanneer zij geweten hadden dat splitsing der scholen zou leiden om van staatswege de reformatie te doen beschouwen als een gruwel of het Christendom als een logen, zij niet geweigerd zouden hebben de adressen te teekenen? Neen, daar tegenover stond juist de eenvoudige vraag, door den voorsteller op den voorgrond gesteld, namelijk deze: Wat hebt gij liever, dat de regten, de grondwettige regten even dierbaar en heilig voor de overige kleinere of grootere onderdeelen der natie als voor u, hun gelijkelijk met u onthouden worden, of dat die regten en belangen van iedere gezindheid door opregte toekenning gelijkelijk zóó worden geëerbiedigd dat gij de uwe op die wijze moogt uitoefenen, dat Gods woord en de kennis van Gods handelingen met uwe vaderen aan uw kroost niet worden onthouden? Dat is de vraag: en ik geloof dat men zich langs geen beteren weg tot het hart van den spreker uit Amsterdam kan wenden dan door te vragen, of niet ook voor hem en voor zijn kroost die levensvraag geenszins op eene negative, maar op eene positive wijze moet worden beantwoord?

DE HEER VAN LIJNDEN:

Mijnheer de President, het warme woord dat de spreker uit Amsterdam zoo even tot de Vergadering rigtte, heeft ook mij warm gemaakt. Ik moet daarom de Vergadering verzoeken mij te vergunnen eenige oogenblikken het woord te voeren.

Er is, naar mijne innige overtuiging, door dien spreker, wel onwillekeurig maar dan toch inderdaad, in deze Kamer eene blaam op de adressanten over de wet op het lager onderwijs geworpen, die zij niet verdienen. Mijns inziens heeft de spreker het grootste bewijs geleverd voor de noodzakelijkheid en juistheid van het voorstel dat ons thans bezig houdt, althans te zijnen opzigte. Indien die spreker meer dan vlugtige inzage genomen had van de verschillende bij de Kamer omtrent dit onderwerp ingekomen adressen, hij zou niet zoo ligtvaardig gezegd hebben: „De adressanten weten niet wat zij willen; zij kennen de vragen niet waarover het verschil van gevoelen loopt; indien zij rekenschap hadden moeten geven van hun beweren, zouden zij daartoe buiten staat geweest zijn." Mijne Heeren, ik geloof, dat, indien de geachte spreker zich de moeite had gegeven die adressen meer dan oppervlakkig na te gaan en in te zien, hij tot een meer juist en billijk oordeel zou zijn gekomen. Want wat is hier de vraag? Het is geene metaphysische, geene hoog-politieke quaestie: volstrekt niet. De quaestie is zeer eenvoudig maar hoogst gewigtig. Zij bepaalt zich voor de adressanten tot de vraag: zal de Bijbel voortaan op de openbare scholen worden toegelaten, ja dan neen? Dat is de quaestie, en over die quaestie reken ik dat al de adressanten kunnen oordeelen en met juistheid oordeelen. Er wordt geene studie, geene diepe kennis of geleerdheid toe vereischt, om te kunnen beoordeelen, of de Bijbel, die

sedert onheugelijke tijden op onze openbare scholen is geweest, en eerst sedert den laatsten tijd, in strijd met de wet, daarvan geweerd is, in het vervolg, overeenkomstig en krachtens de wet, van de scholen zal moeten worden geweerd. *Dat* is de groote quaestie. Ook den man uit de laagste volksklasse reken ik een competenten regter over die quaestie, als hij ziet op zijne kinderen en weet wat het zegt, die kinderen op te voeden naar den Bijbel, naar het Woord van God. Ik meen alzoo dat die spreker, onwillekeurig, ik wil het aannemen, eene onverdiende blaam heeft geworpen op velen van die adressanten.

De geachte spreker heeft zich vergeleken bij een Russisch soldaat en zich en de zijnen den moed toegewenscht, die, zoo als de dagbladen ons verhaalden, door den Russischen soldaat in den laatsten oorlog is aan den dag gelegd. Mijne Heeren, ik wil niets afdingen op den moed van den Russischen soldaat, maar ik weet niet of het juist een groot bewijs van moed is, om wanneer men doodelijk gekwetst is, niet neder te vallen. Ik meen dat de spreker, dien ik bedoel, beter zou doen zich tot voorbeeld te stellen den Franschen soldaat, die meer zelfstandig van elke gelegenheid gebruik maakt om den vijand afbreuk te doen, en nimmer zijn tegenpartij met minachting behandelt. Ik hoop dat hij dit zal bedenken wanneer eenmaal de strijd, waarop hij gewezen heeft, hier zal gevoerd worden.

De geachte spreker heeft gezegd: er is nog een groot aantal adressen te wachten van hen, die tot nu toe gezwegen hebben. Ik hoop het, want, indien al degenen, die gezwegen hebben, geacht moeten worden te spreken volgens het gezegde door dien spreker: qui tacent, clamant, welke beteekenis zal dan gehecht worden aan de woorden van hen, die hier van het regt van petitie hebben gebruikt gemaakt?

DE HEER GROEN VAN PRINSTERER:

Na de uitnemende wijze waarop door mijne beide vrienden de warme toespraak van ons geacht medelid uit Amsterdam is beantwoord, kan ik met eene korte repliek volstaan. Ik betreur dat van dezen, ook door mij zoo hoog geschatten spreker, tegen mijne verwachting, aan het voorstel zoo felle bestrijding ten deel valt.

Ik wil niet al te ernstig opnemen hetgeen hij over de commissien voor de Verzoekschriften gezegd heeft. Ik althans heb van deze Commissien te hoogen dunk om te onderstellen dat door haar aan dit argument van parlementaire beleefdheid waarde zal worden gehecht. Evenmin mag ik aannemen dat de verzameling van eenige statistieke opgaven, de vervaardiging van een overzigt, volgens de ontwikkeling van mijn voorstel, een Herculische arbeid mag heeten. Ook voor een *contra-petitionnement* zou ik niet beducht zijn [35]; ik acht het veeleer wenschelijk dat, in een onderwerp waarvan, ook naar mijn inzien, de toekomst van het Vaderland afhangt, zooveel mogelijk aller meening met opregtheid kenbaar worde gemaakt.

Ik mag niet ontkennen dat, ook naar mij voorkomt, de vraag, die de geachte spreker aan de onkundige volksmenigte zou willen onderwerpen, met hetgeen men eene strikvraag noemt eenige gelijkenis heeft. Doch er is, ten aanzien van dit Christelijk volksbelang bij uitnemendheid, een aantal vragen waarop ieder huisvader, die gevoelt wat Christen en Nederlander te zijn beteekent, juister antwoord zou geven dan velen in den aanzienlijken of geleerden stand.

Vergunt ge mij nog een en ander voorbeeld?

Menigeen vraagt: van waar dit onvoegzaam ijveren van *predikanten?* Die eenvoudige lieden, wier onkunde zoo

breed door u wordt uitgemeten, zullen u zeggen: het is de roeping van een herder ook aan de lammeren der kudde gedachtig te zijn. Zij zullen, wanneer ge bij de wet het Christelijk beginsel uit de volksopvoeding weert, misschien op minder sierlijke wijze, maar in de hoofdgedachte herhalen wat een schrijver, wien zij nooit gelezen hebben, Victor Cousin gezegd heeft: „Si nous voulons avoir le clergé pour nous dans l'instruction populaire, il ne faut pas que cette instruction soit sans religion; car alors, en effet, le devoir du clergé serait de la combattre, et il aurait pour lui dans ce combat la sympathie de tous les gens de bien, de tous les bons pères de famille, et du peuple lui-même." [35]

Laat ons verder vragen:

Kan er scheiding tusschen Kerk en school, godsdienst en opvoeding zijn; is de tusschenkomst van de Kerk om voor de godsdienst ook op de school te zorgen, een ongepast en gevaarlijk ingrijpen in de groote menschelijke taak? [36] Gij zoudt weder, minder fraai geformuleerd, hetzelfde antwoord ontvangen dat ik aan een geestrijke Fransche schrijfster ontleen: „Une vénération dérisoire écarte la religion de tous les intérêts de la vie; c'est pour ainsi dire la reconduire hors du cercle de l'esprit humain à force der révérences." [37]

Moet de opvoeding tot den huisselijken kring en het catechisatie-uur worden beperkt? O, die eenvoudige lieden weten ook wel dat de school voor godsdienstige opvoeding niet kan worden gemist.

Is de vrijheid van *bijzonder* onderwijs genoegzaam! O, zij weten ook wel dat niet overal het volk in den ijver der oprigters van bijzondere scholen tegen uwe niet wel ingerigte openbare school een toevlugtsoord heeft. [38]

Ik ga verder en beweer dat, al is de volksmenigte niet ter bevordering van staatsregtelijke problema's berekend, er in het nationaal gevoel van het algemeen een steunpunt is, wat de Grondwet aangaat, tegen afdwalingen der politiek.

De staatsman, ook de Christelijk-gezinde staatsman, in verlegenheid geraakt, de scherpzinnige geleerde op het studeervertrek, terwijl hij, zonder tegenwigt van het practische leven, aan bespiegelingen toegeeft, [39] kan tot het besluit geraken dat de Nederlandsche natie in de openbare instellingen van haar Christelijk karakter afstand heeft gedaan; maar dan is er in het volk eene hooger logica, van hart en geweten, die tegen dergelijke leer in veiligheid stelt.

Ook ik heb mij steeds verklaard tegen petitien, waarvan de zin en strekking door de teekenaars niet verstaan wordt. „Nog dezer dagen," dus lees ik in een onlangs verschenen belangrijk opstel, „vroeg mij een eenvoudig werkman, wat er toch omtrent het onderwijs gaande was, want de geheele fabriek teekende, maar geen zijner kameraden kon hem uitleg geven van de zaak." De *geheele fabriek.* Evenwel het is nog eene andere zaak wanneer de *geheele gemeente* teekent: teekent ook op het voorbeeld van eene godvruchtigen leeraar. Dan zal over 't algemeen de gemeente, in de hoofdzaak, weten wat zij verlangt, en op de vraag: waarom doet gij het? zal het antwoord zijn: omdat ik den Bijbel waardeer en mijne kinderen lief heb.

De geachte spreker uit Amsterdam heeft een schrikbarend tafereel opgehangen van hetgeen in eene categorie van afzonderlijke scholen zou worden geleerd. Ik acht dat hierbij overdrijving geweest is. Tegen uw beeld van de afzonderlijke, vraag ik: welk beeld maakt ge u van de gemengde school, gelijk ze voortaan zijn zal? Meent ge, na de ervaring eener halve eeuw, nadat telkens meer al wat den Protestant dierbaar is, prijs gegeven werd, dat gij nu, in de gewijzigde omstandigheden, op handhaving van hetgeen ook gij voor onmisbaar op de school houdt, meer kans hebt?

Onmogelijkheid der handhaving van de gemengde school — zoo heeft het geachte lid met hoogen ernst in den aanvang zijner rede gezegd — acht ik gelijk aan onmogelijkheid der

handhaving van het politiek bestaan van den Nederlandschen Staat. Maar mag ik u dan, kenner der historie, uitstekend beoefenaar der geschiedenis van uw land, herinneren dat wij, toen het Rijk der Nederlanden in vereeniging met de zuidelijke gewesten nog bestond, dezelfde uitspraak hebben gehoord? Vereeniging der gezindheden op de school was ook toen de voorwaarde van nationaliteit en politiek bestaan. En wat is het gevolg geweest? Dat men de voortduring van het Rijk der Nederlanden, die anders zeer mogelijk zou geweest zijn, onmogelijk heeft gemaakt.

DE HEER DE BRAUW:

Mijnheer de Voorzitter, ik verklaar reeds in den aanvang mijner rede dat ik mijne stem tegen het voorstel van den geachten spreker uit de residentie zal moeten uitbrengen. Maar ik moet tevens verklaren dat ik dit niet zal doen om de redenen, die ontwikkeld zijn door den geachten spreker uit Amsterdam.

Ik bevroed het gewigt van dit voorstel ten volle, maar ik geloof niet dat het ons in kennis en graad van beoordeeling der zaak, die men op het oog heeft, veel verder brengen zal dan wij zijn en zijn kunnen. De voornaamste en gewigtigste der adressen zijn ons in druk toegezonden en daar zeer vele andere gelijkluidend zijn en adhaesien bevatten aan die meer gewigtige, daar wij de verslagen der Commissie voor de Petitien bezitten, zoo zou het beoogde werk ja zijn nut kunnen hebben, maar, naar mijn oordeel, een zeer omslagtig werk zijn, waartegen ik niet zou opzien als het noodzakelijk geacht kon worden, maar een werk dat thans, in mijn oog ten minste, als minder noodzakelijk moet beschouwd worden.

Ik heb dan ook meer speciaal het woord opgevat om tweederlei opmerking te maken betrekkelijk tweederlei stellingen,

die in de rede van den geachten spreker uit Amsterdam voorkomen. De eerste stelling is, dat de onderteekenaren van die adressen over het algemeen onkundigen zouden zijn, die niet weten wat zij vragen en op wier vragen dus niet te veel moet gelet worden. Ik wil gaarne gelooven, dat er onkundigen onder worden gevonden. Ik wil gaarne gelooven, dat er sommigen zullen zijn, die op het voorbeeld, ja zelfs op de aansporing van anderen, zonder veel te denken wat zij doen, hunne naamteekening onder een adres zetten. Maar ik acht het eene terugzetting van het petitieregt, als men, in deze Kamer adressen ontvangende, bij de beoordeeling daarvan van de onderstelling uitgaat dat de adressanten niet weten wat zij doen. Bij sommigen is dit mogelijk, en waarschijnlijk zelfs, als het petitionnement groot is. Maar er zullen daarentegen ook oneindig velen zijn, die weten wat en waarom zij vragen. Zal men nu om de onkunde van sommigen, van velen als men wil, de kunde, de volkomene bewustheid van andere velen over het hoofd zien? Inderdaad, ik herhaal het, dit is eene terugzetting van het petitieregt; ja ik oordeel zelfs dat zoodanige stelling — de afgevaardigde uit Amsterdam houde het mij ten goede — omtrent het petitieregt en eenig petitionnement in deze Kamer niet moest worden verkondigd, omdat de gronden die men aanvoert voornamelijk het gewigt der petitien bepalen.

Ik heb nog eene andere opmerking ten aanzien van de rede van dien spreker, en hier raak ik een teeder punt aan. Ik ben Protestant, en wel met hart en ziel. Maar dat standpunt brengt ook mede regtvaardigheid en billijkheid jegens andersdenkenden. En nu heb ik den spreker hooren gewagen van de splitsing der staatsscholen, als of daarvan het gevolg zou kunnen zijn dat in de eene als een gruwel zou gekenmerkt worden, wat aan een ander gedeelte der bevolking dierbaar is. Ik heb bepaald hooren zeggen dat in staatsscholen, door Roomsche kinderen bezocht, de reformatie zou

worden voorgesteld als een gruwel. En nu geloof ik voor mij dat dit in de staatsscholen niet het geval zal zijn. Die regtvaardigheid moet men aan zijne medeburgers doen toekomen, dat dergelijke denkbeelden en leeringen op de staatsscholen, al waren die gesplitst, niet zullen worden verkondigd. Ik wil aannemen dat er menschen zijn die zoo denken, maar dat dit de algemeene rigting onzer Roomsch-katholieke medeburgers is, neen, dat geloof ik niet. Die regtvaardigheid moet ik aan mijne Roomsch-katholijke landgenooten laten wedervaren, dat ik vertrouw, dat dit niet op die scholen geleerd zou worden. De splitsing van de scholen sta ik daarom niet voor. Ik sta te dien opzigte op een ander standpunt als de afgevaardigde uit de residentie. De gemengde school is het die ik tot dusver voorsta, niet omdat ik daarin vind een Eldorado voor het onderwijs, het eenige goede daaromtrent, zelfs relatief het beste; niet omdat ik zou denken dat op de gesplitste scholen ja zelfs op de gezindte-scholen geen goed onderwijs zou kunnen worden gegeven, ik ken daarvan bij ondervinding het tegendeel; maar omdat, naar mijn oordeel, de uitvoering eene onmogelijkheid is, ja grondwettig bijna niet denkbaar, en daarentegen de mogelijkheid bestaat om op de gemengde scholen een zeer goed onderwijs te geven; een onderwijs dat leidt, niet zoo als in het ontwerp gezegd wordt, tot bevordering van *godsdienst* — ik geloof dat die uitdrukking allerongelukkigst gekozen is, — maar tot bevordering van *godsdienst*ZIN bij de jeugd en tot bevordering van godsdienstzin op Christelijken grondslag. Daarom houd ik, zoolang die mogelijkheid bestaat, aan het beginsel van de gemengde school vast, hoewel, ik herhaal het, die gemengde school niet juist voor mij het eenig goede voor het onderwijs is en ik niet zou willen toegeven, dat geen uitnemend onderwijs op gesplitste scholen zou kunnen worden gegeven.

Ik heb, Mijne Heeren, die twee punten uit de rede van

den spreker uit Amsterdam willen bestrijden, omdat ik, door tegen het voorstel van den spreker uit de residentie te stemmen, in geenen deele zou willen geacht worden die stellingen te beamen.

De beraadslagingen worden gesloten.

Het *voorstel van den heer Groen van Prinsterer*, in stemming gebragt, wordt met 47 tegen 9 stemmen verworpen.

Voor hebben gestemd de heeren: van Lynden, van Heiden Reinestein, Groen van Prinsterer, Mackay, Hoffman, Kien, Elout van Soeterwoude, van Reede van Oudtshoorn en van Foreest.

BIJLAGE I.

ZITTING VAN 16 FEBRUARIJ 1856.

De heer HOYNCK VAN PAPENDRECHT, voorzitter der Commissie voor de Verzoekschriften, brengt het volgende rapport uit:

In handen uwer Commissie voor de Verzoekschriften is gesteld een adres van *O. G. Heldring*, predikant te Hemmen, *L. J. van Rhijn*, predikant te Loosdrecht, *F. C. van den Ham*, *L. Meerens* en *J. H. Bösken*, predikanten te Utrecht, *J. J. Doedes*, *D. Chantepié de la Saussaye* en *J. J. van Toorenenbergen*, predikanten te Rotterdam, Leyden en Vlissingen. [1].... *Nederlegging ter Griffie.*

De heer GROEN VAN PRINSTERER: Na het allezins naauwkeurig verslag der Commissie voor de Petitien omtrent dit gewigtig verzoekschrift, ben ik niet opgestaan om de conclusie te bestrijden, maar om eene bijvoeging voor te stellen. Ik wil eerst een wensch uiten omtrent het gebruik hetwelk van petitien bij de wet op het onderwijs zou kunnen worden gemaakt; daarna sommige punten uit het adres in het licht stellen, om de wenschelijkheid van het renvooi, hetwelk ik voorstellen zal, te bewijzen.

Ik betreur, zonder de reden te beoordeelen, dat door de late indiening van het ontwerp en door de vroege, daarmede in noodzakelijk verband staande, behandeling der sectien, de natie niet,

[1] Zie het Adres hierachter.

of althans naauwelijks, in de gelegenheid is geweest haar gevoelen kenbaar te maken.

Ik heb mij daarom afgevraagd: zou er welligt nu partij kunnen worden getrokken van de in de vorige zitting ingekomen adressen? Lees bijv. de verslagen over petitien ten vorigen jare in de zittingen van 12 Maart en 4 Junij. Daar worden een aantal merkwaardige verzoekschriften vermeld; zij hebben geenerlei invloed kunnen hebben (vermits de beraadslaging in de sectien plaats gehad heeft in Februarij) op het Voorloopig Verslag. Ik vind gewag gemaakt van een verzoekschrift uit Rotterdam, met 400 naamteekeningen, waarbij de afzonderlijke school verlangd wordt; ook adressen waarschijnlijk in geheel anderen zin; ook, en hierop vestig ik inzonderheid de aandacht der Kamer, uitgewerkte opstellen van personen, die meer dan vele anderen tot oordeelen bevoegd zijn. Ik zal er drie opnoemen van verschillende rigting, de heeren: *de Raadt*, *Mioulet* en *van Woelderen*, door elk die zich ernstig met het lager onderwijs heeft bezig gehouden, onder de deskundigen van den eersten rang geteld. In hoever zijn nu die gewigtige stukken, waarin, volgens het verslag der Commissie, zeer wetenswaardige beschouwingen over het geheel en de onderdeelen der wet voorkomen, ter kennis van de Kamer gebragt? De Commissie heeft — en te regt — verklaard: wij bepalen ons tot zeer beknopte vermelding, omdat wegens het belangrijke dezer stukken, ook de meeste uitvoerigheid aan den gewigtigen inhoud zou te kort doen. Maar nu vraag ik: is het mogelijk, kan het van ons gevergd worden, is het feitelijk waar, dat wij ter griffie dergelijke stukken onderzoeken? Valt niet de noodzakelijkheid in het oog dat het onderzoek, als het invloed zal hebben op onze beschouwing, ons gemakkelijker worde gemaakt? En nu onderwerp ik den wensch aan de Kamer dat onverwijld, door het drukken van de meest gewigtige dezer stukken, althans van die welke ik genoemd heb, een nuttig gebruik bij het onderzoek in de afdeelingen mogelijk zij; terwijl voor het vervolg de Commissie voor de Petitien, zoo het noodig is (ik reken het onnoodig) in overleg met de aanstaande commissie van rapporteurs, gemagtigd zou kunnen worden, telkens de meest belangrijke stukken, voor zoo ver die niet reeds gelijk dezer dagen meer dan een merkwaardig verzoekschrift) gedrukt aan de leden der Kamer zijn rondgezonden, — zoo spoedig mogelijk ter onzer kennis te brengen.

Nu over dit adres. Ieder, die het heeft ingezien, zal erkennen dat het belangrijk is, zoo om de hoogachting, die een groot deel der natie den onderteekenaren toedraagt, als om de duidelijkheid, eenvoudigheid, kracht en gematigdheid van den inhoud. Belangrijk ook om den weêrklank, dien het reeds bij velen gehad heeft, om het voorbeeld daardoor gegeven en dat waarschijnlijk door velen zal worden gevolgd. Het is mijn oogmerk niet bij deze gelegenheid hetgeen aan sommigen parlementair wanbedrijf toeschijnt, te plegen en vooruit te loopen op de discussien over de wet. Ik verlang slechts, door enkele aanmerkingen over het standpunt der adressanten, de gepastheid te doen uitkomen van het renvooi, dat ik aan de Kamer voorstel.

Mijne eerste aanmerking is, dat de adressanten optreden *als predikanten*, namens de Kerk en zich beroepende, al noemen zij het niet uitdrukkelijk, op het *publiek regt* der gezindten; het regt om bij de regeling der openbare instellingen, waar de godsdienst te pas komt, te worden gekend; althans in zoo ver, dat op de behoeften dier gezindten waaruit de natie zamengesteld is, worde gelet. Zij komen op krachtens een regt, in deze gewigtige omstandigheid onmisbaar ter Christelijke pligtbetrachting, en ter voldoening aan de roeping, die meer bepaaldelijk aan hen, als herders en leeraars van een hier te lande erkend kerkgenootschap, opgelegd is.

Eene tweede aanmerking is, dat zij opkomen als *Protestanten*. Zij zijn, dit is overbekend, *orthodoxen;* doch bij dit onderwerp komt, in den aard en de strekking van hun verlangen, niet in aanmerking het verschil van theologische zienswijze in de Hervormde Kerk. Ook niet — en men lette in verband hiermede op het telkens miskende verschil van afzonderlijke en gezindheidsscholen — de tegenstelling van de Hervormde Kerk en andere Protestantsche kerkgenootschappen. Neen, wat zij vragen is hetgeen door alle Protestanten die van de waardij der hervorming eenig begrip hebben, moet worden begeerd. Namelijk dat van de openbare scholen voor de Protestantsche bevolking, zoo min mogelijk althans, *de Bijbel en de volkshistorie* worde geweerd. Ik veroorloof mij in het voorbijgaan eene waarschuwing. Indien Protestanten van eene andere kerkelijke of onkerkelijke rigting, omdat het voorbeeld van zoogenaamde orthodoxen uitgaat, wegens orthodoxophobie vergeten wat zij aan het geloof dat zij belijden verpligt zijn, dan zal even

daardoor de invloed, dien zij vreezen, worden verhoogd, en hetgeen door velen genoemd zal worden *verraad aan het Protestantisme gepleegd*, hun, ook uit dit oogpunt, duur komen te staan. [1]

Eene derde aanmerking is: de adressanten komen op voor hetgeen aan alle *Christenen* behoort ter harte te gaan. Ook hier slechts een enkel woord, met behoedzaamheid, maar tevens met het oog op het gewigt der zaak. Wat blijkt er uit dit adres? Dat men naar geenerlei suprematie streeft; dat men wenscht regt ook voor onze Roomsch-katholijke landgenooten; dat men wil blijven op het standpunt hetwelk in andere landen en, tot voor weinig jaren, ook hier te lande aan Protestanten en Roomsch-katholijken, tegenover ongeloof en vrijzinnigheid, gemeen was. Eene wet op het lager onderwijs kan zijn een middel tot bevrediging, zij kan ook het tegenovergestelde zijn; en daarom constateer ik, dat wij niet alleen nu, maar steeds verlangd hebben, de onderwijsquaestie te behande-

---

[1] Het hier gekozen standpunt is in *de Tijd*, o. a. v. 22 Febr. voorgesteld als behendige verloochening van ons geloof. „Het is een heel nieuw verschijnsel, dat de orthodoxen hunne geloofs-waarheden onder de stoelen en banken hunner bedehuizen verbergen, en zelfs van de godheid van Christus geen melding maken in eene zoo gewigtige aangelegenheid als het lager onderwijs is. Hoe is die groote geloofsijver voor Christus' godheid zoo plotseling bedaard? Wanneer men in het besproken adres ziet hoe de warmste en hevigste voorvechters van het orthodoxismus de hand steken aan verklaarde rationalisten, en om aan dezen te believen het niet durven wagen Christus' godheid te belijden ter plaatse waar voor het Christendom het woord wordt gevoerd; dan komt men tot het vermoeden, dat het om iets anders te doen is dan om hetgeen men voorgeeft." — Ik verwijs naar de *Nederlander* bijv. v. 18 Nov. 1854. „Vooral doet men opmerken dat wij met eene Protestantsche school, onder rationalistischen invloed niet te vrede kunnen worden gesteld. Dit is zoo, daarom moet er voldoende waarborg der vrijheid van bijzondere scholen worden verleend. Maar van de splitsing zal dit het gevolg, en (zoo als *de Tijd* zeer wel berekent) de voor het Protestantsche Nederland onberekenbare winst zijn. Op een openbare school, zonder kinderen van *Israëlieten*, kan de Heere Jezus Christus Gods Zoon en de Zaligmaker der wereld worden genoemd. Op eene openbare school, zonder kinderen van *Roomsch Catholijken*, zal de Bijbel niet worden geweerd en omtrent de groote daden Gods op Nederlandschen bodem het stilzwijgen niet worden bewaard."

Geen weeren van Bijbel en Volkshistorie op elke Volksschool. Ziedaar wat wij begeerd hebben en later zal de onpartijdige vriend van Vaderland en Kerk beslissen of omtrent hen die uit vooringenomenheid ons niet ter zijde hebben gestaan, de uitdrukking, *verraad aan het Protestantisme gepleegd* te sterk was.

len als eene *Christelijke* quaestie, en dat zij, alleen door gewijzigde houding dergenen die in de hoofdgedachte vroeger met ons eensgezind waren, maar dan ook voorzeker en bij uitnemendheid, tot een Protestantsch vraagstuk zou worden gemaakt.

Eene vierde aanmerking is: de adressanten verlangen regt, niet alleen voor Protestanten en Roomsch-katholijken, maar voor allen; zij komen op als voorstanders van *positive* godsdienst; zij beweren als een *primum verum* in elke gezindte, dat er tusschen godsdienstleer en opvoeding ook op de school een natuurlijk en eigenaardig verband is. Het geldt hier niet een strijd tusschen Christenen en Israëlieten; de tegenstelling is tusschen hen die, ook op de school, het onderwijs aan geopenbaarde waarheid ondergeschikt achten en hen die met den wetenschappelijken term van *humanitaristen* en als volgelingen van Rousseau en (om nog een anderen in de geschiedenis van het schoolwezen vermaarden persoon te noemen) van Basedow bekend staan. De volgende uitspraak van Basedow zou, wat de zedelijke en godsdienstige strekking aangaat, als motto kunnen gelden ook voor het tegenwoordig wets-ontwerp: „Wird mit keinem Worte und keiner That etwas geschehen, was nicht von jedem Gottesverehrer, er sei Christ, Jude, Mohammetaner *oder Deïst*, gebilligt werden muss." Evenwel verklaarde de gemoedelijke man, en dacht welligt: ik ben een Christen, en heb slechts van kerkelijk particularisme (van gezindheidsscholen) een afkeer. Het denkbeeld der adressanten is uitgedrukt in merkwaardige regels, die ons heden *l'Indépendance Belge* overgebragt heeft; uitgesproken den 12den dezer in de Belgische Kamer, door een staatsman die als rapporteur grooten invloed heeft gehad op de wet van 23 September 1842, den heer Dechamps. Ter bestrijding van het systema hetwelk ook wij bestrijden, en hetwelk in het Roomsch-katholijke Belgie zeer weinige verdedigers telt, zegt hij: „Si ces principes venaient à prévaloir, pour ne froisser aucun sentiment religieux, on professerait dans les établissements de l'Etat l'indifférentisme à l'égard de toutes les religions, le rationalisme. C'est-à-dire que l'enseignement de l'État serait antichrétien. C'est ce que je ne puis admettre. Nous ne voulons pas de religion d'État. La lutte est entre ceux qui croient et ceux qui ne croient pas, entre le Christianisme et l'antichristianisme. Vous voudriez que l'enseignement de l'Etat professât l'antichristianisme, c'est-à-dire qu'il fut hostile à tous les cultes. C'est ce que nous ne pouvons admettre."

Eindelijk, de adressanten komen op als staatsburgers en krachtens *de Grondwet;* zij stellen de vraag, niet of wij zijn een Christelijke Staat, maar of in dezen Staat de Christelijke natie nog eenig regt heeft; niet of er gelijkheid van bescherming en regten moet zijn, maar of de gezindheden alle op de openbare school gelijkelijk moeten worden gebragt onder een stelsel, hetwelk (in schijn voorbereiding tot het onderrigt in elke godsdienstleer) gerigt is in het wezen der zaak tegen het geloof van elke gezindheid.

Ik veroorloof mij op grond dezer aanmerkingen te concluderen tot renvooi aan de Ministers van *Binnenlandsche Zaken* en van *de Eerediensten.*

Aan den Minister van Binnenlandsche Zaken. Ik grijp deze gelegenheid aan, om hem te verzekeren dat, al word ik bij de behandeling van eene dergelijke wet, ter pligtmatige aanwijzing van wetenschappelijk en staatsregtelijk verschil, genoodzaakt uitdrukkingen die scherp kunnen geacht worden te gebruiken, ik zijne goede bedoelingen niet misken, zijne individuele geloofsovertuiging niet verdenk; ja zelfs niet betwijfel het hartzeer waarmeê hij zich krachtens de Grondwet verpligt rekent, eene dergelijke wet te bereiden voor het Nederlandsche volk. Ik wensch het renvooi, omdat welligt de duidelijke voordragt van hetgeen wij bedoelen hem daaromtrent juister denkbeelden zal geven dan ook deze memorie van toelichting bevat.

En nu het renvooi aan de Ministers van Eeredienst. Deze wet betreft de Grondwet, de teederste belangen der natie, de grondslagen van het algemeene en van het Nederlandsche staatsregt. Vroeger, toen het denkbeeld van een verantwoordelijk ministerie niet (zoo als nu, na 1848) op den achtergrond was geraakt, zou iedereen gedacht hebben dat hier het geheele Ministerie, naar den eisch der *collective* verantwoordelijkheid, aansprakelijk was; dat dergelijke wet niet enkel in den Raad van Ministers ter kennisneming en beoordeeling moest worden gebragt; maar dat geen minister lid kon blijven van het Kabinet, wanneer, naar zijne overtuiging, door de hoofdgedachte van het ontwerp de Grondwet en het regt der natie aangerand wierd. Ik wil hierop niet aandringen. Ik wijs op een anderen regel van ministeriele verantwoordelijkheid, waarop misschien nog eenige prijs gesteld wordt: de *connexiteit der departementen.* Is hier de *connexiteit* niet uit de aanmerkingen, die ik over het adres gemaakt heb, duidelijk? Wat zeg ik, is ze

niet buitendien onmiskenbaar? Weet niet iedereen dat de strijd hoofdzakelijk art. 21 van de wet betreft en dat het hier bijkans uitsluitend om vraagstukken waarbij de godsdienst in aanmerking komt, te doen is? Zijn niet in andere landen, juist om die connexiteit, aan één persoon onderwijs en eeredienst opgedragen? Mogen wij niet, als voorwaarde van de indiening der wet, verlangen dat zij de goedkeuring der Ministers van Eeredienst wegdrage? Zullen dezen zich, indien zij soms de wet afgekeurd hebben, *casu quo* tegen verwijt kunnen vrijwaren door te verwijzen naar den Minister van Binnenlandsche Zaken en door alles, wanneer deze namens *de Regering* gesproken heeft, op zijne verantwoording te werpen?

Daarom, zoo de Kamer zich vereenigt met mijn voorstel, zal het renvooi ditmaal althans niet zijn eene doellooze formaliteit: maar vasthouding aan een belangrijk beginsel van constitutioneel staatsregt; aan een waarborg, vooral bij zoodanig ontwerp niet overtollig, dat de wet met de meeste zorg en behoedzaamheid, ook met het oog op het regt en het geloof der natie, zal worden onderzocht.

De heer HOYNCK VAN PAPENDRECHT, voorzitter der Commissie voor de Verzoekschriften: Ik zal den afgevaardigden uit de residentie niet volgen op het wijde veld van bespiegelingen omtrent het gewigtig vraagstuk van het onderwijs in het algemeen, dat hij geacht heeft ter gelegenheid van dit adres ter sprake te moeten brengen. Maar ik acht mij toch verpligt, alhoewel de conclusie van het verslag der Commissie voor de Petitiën niet is bestreden, toch met een enkel woord aan de Vergadering kenbaar te maken waarom de Commissie bij de behandeling van een zoo gewigtig stuk als dit, bij hare conclusie gemeend heeft niet verder te moeten gaan dan zij werkelijk gedaan heeft. Het adres, waarvan hier sprake is, bevat bezwaren tegen het bij de Kamer aanhangig wets-ontwerp op het lager onderwijs, dat spoedig aan onze beoordeeling in de afdeelingen zal worden onderworpen. De bezwaren in dit adres tegen dat wets-ontwerp ontwikkeld, hoe gewigtig zij ook mogen zijn en zonder op het belangrijke of gewigtige daarvan iets te willen afdingen, zijn evenwel der Commissie voorgekomen niet nieuw te zijn. Geen van die bezwaren toch is niet reeds vroeger in deze Vergadering ter sprake gekomen, heeft ook niet een bepaald punt van overweging uitgemaakt bij de beoordeeling van het in de vorige

zitting aangeboden wets-ontwerp op het lager en middelbaar onderwijs. Het voorloopig Verslag daarover uitgebragt draagt daarvan de duidelijkste blijken. In dien stand van zaken nu kwam het der Commissie overbodig voor, op dit oogenblik een renvooi van dit stuk aan de Regering voor te stellen. Waartoe toch zou het op dit oogenblik en in dezen stand der zaak kunnen leiden? De Regering is, als ik het zoo mag uitdrukken met een regtskundigen term, op dit oogenblik van het wets-ontwerp niet gesaisisseerd. Het wets-ontwerp is aan de beoordeeling der Kamer onderworpen. Wijziging in dat voorstel zou dus eene kennisneming van dit adres, nu en in dezen stand van zaken, niet ten gevolge kunnen hebben. Maar buitendien kwam het der Commissie niet noodig voor dat renvooi voor te stellen. Want het lag in den aard van de zaak dat, als de Commissie, voor dat het onderzoek in de afdeelingen een aanvang had genomen, over dit adres zelf haar verslag uitbragt en de leden van de Kamer in de gelegenheid waren vóór den aanvang van dat onderzoek van dat stuk kennis te nemen, alsdan, zoo de bezwaren in dat adres ontwikkeld bij meerdere of mindere leden van de Vergadering weêrklank vonden, daarvan toch zeker later in het Voorloopig Verslag wel zou blijken en ze langs dien weg dan ook ter kennis van de Regering zouden komen.

Ziedaar, Mijnheer de Voorzitter, de reden waarom de Commissie gemeend heeft niet verder te moeten gaan dan ze gedaan heeft.

Ook op dit oogenblik en na de belangrijke rede van den geachten afgevaardigden uit de residentie gehoord te hebben, moet zij verklaren te blijven persisteren bij hare conclusie en het voorstel, door dien geachten afgevaardigde gedaan, niet tot het hare te moeten maken.

De voornaamste grond waarop dat voorstel steunt is, opdat door dat renvooi èn aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, èn aan de beide Ministers van Eeredienst, nader aan de Kamer zou blijken, dat ten aanzien van dit gewigtig onderwerp gemeen overleg van de Regering heeft plaats gehad.

Maar ik meen te mogen vragen of daartoe een dergelijk renvooi noodig is? Kan men onderstellen dat een zoo gewigtig wetsontwerp, dat zoozeer ingrijpt in de teederste belangen der natie, door eene regering aan de Kamer zou zijn aangeboden, zonder

vooraf een onderwerp van gemeen overleg van het gansche ministerie te hebben uitgemaakt?

Er is nog eene andere reden waarom de Commissie meent dat voorstel tot renvooi niet te kunnen overnemen. De geachte voorgaande spreker heeft aan de Commissie voor de Verzoekschriften reeds het vooruitzigt geopend, dat, naar aanleiding van dit adres, zij zich nog met het onderzoek van een aantal andere adressen, en het uitbrengen van verslagen daarover, zal moeten bezig houden. Maar nu vraag ik, of indien wij ten aanzien van dit adres het voorstel van den spreker overnamen, er wel eenige grond zou bestaan om, wanneer er nog meer werkelijk belangrijke adressen over hetzelfde onderwerp inkwamen, niet dezelfde conclusie voor te dragen? En waartoe zou dat leiden? Zou daardoor de geregelde behandeling van de zaak bevorderd worden?

De Commissie voor de Verzoekschriften kan het niet inzien en daarom moet zij blijven persisteren bij haar voorstel om eenvoudig het adres ter griffie neder te leggen ter inzage van de leden.

De heer Groen van Prinsterer: Ook ik reken het ontwijfelbaar, dat gemeen overleg van het gansche Ministerie heeft plaats gehad; maar dit is de vraag niet. Ik wenschte dat wij, door de behandeling in den Raad van Ministers, overtuigd konden zijn — zoodanigen waarborg vind ik niet in onze antecedenten, integendeel — dat deze wet (namelijk in de hoofdgedachte, die de teederste belangen der natie raakt) overeenstemt met het gevoelen althans van de beide Ministers van Eeredienst. Volgens ons staatsregt zijn wij, dunkt mij, bevoegd de zekerheid hiervan te verlangen.

De verzending zal geenszins aan de Kamer de verpligting opleggen tot gelijke conclusie omtrent volgende verzoekschriften. Inderdaad, ook ik mag niet onderstellen dat, wanneer hooggeachte mannen, met zoo veel kracht, waardigheid, ik herhaal het gematigdheid, zich over dit onderwerp hebben geuit, dergelijk voorbeeld, indien bij de algemeenheid der gemoedsstemming een voorbeeld noodig kon zijn, niet algemeen zal worden gevolgd. Maar, evenmin als nu omtrent andere ook zeer belangrijke verzoekschriften, zie ik voor het vervolg de noodzakelijkheid in van een gestadig renvooi. Immers het oogmerk is bereikt, wanneer bij deze plegtige gelegenheid — want ik noem de beslissing omtrent het verzoekschrift van deze kerkleeraren aldus — de Kamer haar ver-

langen omtrent de naleving van een belangrijken regel van ministeriele verantwoordelijkheid zal hebben kenbaar gemaakt.

Het algemeen zwijgen doet mij de toepassing voorzien van het *la mort sans phrase.* Indien er, behalve de woordopneming *ex officio*, eenige openbaring van denkwijs ware geweest; indien ik, behalve de bezwaren welke ik meen te hebben wederlegd, bezwaren, waarvan de invloed welligt sterker is, had mogen vernemen, ik zou, daar mijn oogmerk grootendeels ook zonder stemming bereikt is, tot intrekking van het voorstel welligt zijn overgehaald. Waarom vooral? omdat de indruk der verwerping nadeel buiten de Kamer kan hebben; en thans vooral, naar mijn inzien, al ben ik van een doodelijk in slaap wiegen afkeerig, iedereen ook moet vermijden wat aan gevaarlijke hartstogtelijkheid bevorderlijk kan zijn. Nu evenwel acht ik mij, naar parlementaire usantien, welstaanshalve verpligt, het voorstel aan het votum der Vergadering te onderwerpen.

De beraadslaging wordt gesloten.

De conclusie der Commissie, strekkende om dit *adres ter griffie neder te leggen*, wordt zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.

Het *voorstel van den heer Groen van Prinsterer*, strekkende om de conclusie van het rapport der Commissie aan te vullen met de volgende bepaling: „dit *adres te verzenden bij afschrift naar de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van de Eerediensten*," in stemming gebragt, wordt met 42 tegen 9 stemmen verworpen.

Voor hebben gestemd de heeren: Slicher van Domburg, Hoffman, van Foreest, Elout van Soeterwoude, Groen van Prinsterer, van Reede van Oudtshoorn, de Brauw, van Heiden Reinestein en van Lynden.

Bij deze stemming waren afwezend de heeren: Zylker, Kien en van Deinse.

De vergadering wordt daarna gescheiden.

BIJLAGE II.

ZITTING VAN 13 MAART 1856.

Tegenwoordig, met den Voorzitter, 53 leden, te weten de heeren :

Meijlink, Bosscha, Wijbenga, Heemskerk, Sander, Mackay, Wintgens, van Hoëvell, Elout van Soeterwoude, van Akerlaken, van Bosse, van Goltstein, Hoynck van Papendrecht, de Kempenaer, van Reede van Oudtshoorn, van Deinse, Taets van Amerongen, Thorbecke, Jespers, Beens, Delprat, Godefroi, Slicher van Domburg, Westerhoff, Storm van 's Gravesande, Dommer van Poldersveldt, van Frank, Hoffman, Stolte, van der Poel, Hoekwater, Kien, van Eck, van Lynden, de Poorter, Groen van Prinsterer, van Rappard, Nolthenius, van Zuijlen van Nyevelt, Dirks, ter Bruggen Hugenholtz, Vegilin van Claerbergen, Baud, van Nispen van Sevenaer, Storm, Dullert, Bieruma Oosting, van Foreest, Strens, de Brauw, Meeussen en ten Cate.

en de heeren Ministers van Binnenlandsche Zaken, van Justitie, van Finantien, van Buitenlandsche Zaken, van Kolonien, voor de Zaken van de Hervormde Eeredienst enz. en voor de Zaken van de Roomsch-katholijke Eeredienst.

De heer ELOUT VAN SOETERWOUDE: Mijnheer de Voorzitter, nu blijkens de naauwkeurige verslagen onzer Commissie van Petitien, tallooze stemmen, niet van eene enkele rigting alleen maar van verschillende Protestantsche rigtingen zich doen hooren; nu predikanten, onderwijzers, kerkeraadsleden en gemeenteleden van

die verschillende Protestantsche rigtingen zich gewend hebben tot de Kamer met een eerbiedig beklag omtrent het aangeboden wets-ontwerp tot regeling van het lager onderwijs, nu acht ik het toch van belang dat niet maar eene bloote nederlegging ter griffie getuige van de belangstelling der Kamer, welke dan ook de inzigten harer onderscheidene leden zijn mogen omtrent de zaak zelve. Ik wensch daarom een zeer eenvoudig verzoek tot de Kamer te rigten. Ik geloof dat uit zoo vele stukken, dat ook uit dagbladen blijkt, hoe hetgeen steeds door de rigting tot welke ik de eer heb te behooren is voorgestaan, de overtuiging is — met dankbaarheid en zonder aanmatiging mag ik het zeggen — van duizenden in den lande, ook van zeer velen, anders onze rigting niet onvoorwaardelijk toegedaan.

Ik ben verzekerd, Mijnheer de Voorzitter, dat al die duizenden zich gewend hebben tot de Kamer in het vertrouwen dat zij niet gewoon is wetten te maken in het afgetrokkene, maar wetten, die overeenkomen met de belangen, de behoeften en de wenschen der natie, welke zij vertegenwoordigt. Ook ik vertrouw dat de Kamer, als zij ziet hoe van zoo vele kanten bezwaren tegen een wets-ontwerp worden ingebragt, niet alleen met welwillendheid en regtvaardigheid daarop zal acht geven, maar ook bereid is te zorgen dat de Regering bekend worde met hetgeen er omgaat in den lande. Ik wenschte daarom te vragen, dat al die verzoekschriften verzonden wierden aan onze Commissie van Rapporteurs, ten einde daarvan bij het op te maken verslag zoodanig gebruik te maken als die commissie in hare wijsheid en billijkheid zal nuttig achten.

Ik zal kort zijn, Mijnheer de Voorzitter, het is reeds laat. Ik zal niet terugkomen 't zij op de zaak zelve 't zij op het voorstel onlangs door mijn vriend uit de residentie gedaan. Ik vleije mij dat de Ministers van Eeredienst ook zonder verzending van de Kamer hunne verantwoordelijkheid zullen beseffen. Ik vraag ook geene verzending aan den Minister van Binnenlandsche Zaken. Door aan mijn verzoek gevolg te geven zal aan de Regering de gelegenheid, de billijke gelegenheid geschonken worden, om met de belangen en wenschen van een aanzienlijk gedeelte der bevolking beter bekend te worden dan zij dit blijkens de twee Memorien van Toelichting in de twee wets-ontwerpen schijnt te zijn. Slechts eene aanmerking zij mij nog vergund. Niet alleen in dit land, Mijnheer de Voorzitter, worden die wenschen ondersteund: ook

aan de overzijde der zee wordt ons de hand gereikt, en ik mag wijzen op de overtuiging, de erfelijke overtuiging, nu niet voor het eerst, en in navolging van zoo velen zijner voorgangers, door een Britsch staatsman vóór weinige dagen uitgesproken, dat onderwijs onafscheidelijk is van zedelijke vorming, dat zedelijke vorming onmogelijk is zonder Christendom, dat Christendom zonder Bijbel niet denkbaar is. Ik vleije mij dat, waar in Engeland, waar in zoovele, ook Roomsch-katholijke landen, in hoofdpunten althans zulke overeenstemming bestaat omtrent deze teedere aangelegenheid, die belangrijke wenken voor de Regering onzer Christelijke natie niet zullen verloren gaan. Ik geef de hoop nog niet op dat, waar Kamer en Regering kennis verkrijgen van hetgeen die natie op zoo waardige, eenvoudige en krachtige wijze verklaart te behooren tot hare dierbaarste belangen en begrippen, er ook rekening mag worde gemaakt op billijke bevrediging, op naauwgezette eerbiediging.

De heer VAN ZUIJLEN VAN NYEVELT: De conclusie van de Commissie voor de Petitien strekt heden, even als bij vorige gelegenheden, om alle deze verzoekschriften ter griffie te deponeren ter inzage van de leden. De leden van de Commissie van Rapporteurs over het wets-ontwerp tot regeling van het onderwijs zijn leden van de Kamer, derhalve worden die verzoekschriften ook ter griffie gedeponeerd ter inzage van die leden. Ik verklaar dus niet te beseffen welke de strekking is van het verlangen van den geachten spreker en welk doel hij door zijn voorstel wil bereiken dat niet reeds bereikt is geworden door het voorstel van de Commissie voor de Petitien waarmede de Kamer zich heeft vereenigd.

De heer MACKAY: Ik besef dat doel wel. Wanneer eene petitie gedrukt wordt komt ze van zelf in handen van alle leden en zoo niet, dan wordt ze ter griffie gedeponeerd. Tijdens het onderzoek eener wet in de sectien wordt de petitie, die tijdig inkomt, ingezien. Die later komen kunnen op het eerste onderzoek geen invloed uitoefenen. Om van die petitien en tevens van de vroeger ingezondene nut te hebben, verzendt men die naar de rapporteurs die er naar hun oordeel al of niet gebruik van maken. Het is ook zoo'n vreemde zaak niet. Er bestaan antecedenten. Ook wordt bij art. 114 van het Reglement van Orde uitdrukkelijk bepaald,

dat verzoekschriften die betrekking hebben tot wetsvoorstellen, nadat daarover verslag is uitgebragt, kunnen verzonden worden aan de betrokken rapporteurs.

Het Reglement heeft er in voorzien en nu weet ik niet, waarom juist in deze zaak, nu er nog petitien zijn ingekomen nadat de wet reeds onderzocht is, de Kamer ze niet zou stellen in handen der Commissie van Rapporteurs om er het gebruik van te maken dat zij noodig oordeelt.

Ik vind dat van de toepassing van het reglement van Orde hier niet te veel wordt gevergd en het doel goed en nuttig is.

De heer VAN HOËVELL: Ik kan mij niet vereenigen met het verlangen van den geachten spreker uit Gorcum. Ik beschouw zijn voorstel om al die hoopen petitien te verzenden naar de Commissie van Rapporteurs, eigenlijk meer als een middel, door dien afgevaardigde aangegrepen, om een stempel van hooge waarde te drukken op het *groot aantal*, dan wel als een middel waardoor de Commissie van Rapporteurs licht zou verkrijgen voor de zaak die haar bezig houdt. De meeste van de petitien, waaraan die afgevaardigde vooral gewigt hecht, zijn wat den inhoud betreft volkomen gelijkvormig. Zij draaijen alle om één punt. Nu vraag ik welk nut kan de Commissie van Rapporteurs hieruit trekken, dat zij 100, 200, 500 petitien, alle van bijna woordelijk denzelfden inhoud, ontvangt? Ik geloof dat de geachte afgevaardigde zal toestemmen dat dit nut niet zeer groot is, en ik meen dat hij alleen het voorstel doet om de Kamer eene daad te laten verrigten, waardoor zij omtrent een gedeelte van die petitien, welke de spreker bijzonder in zijne bescherming neemt, zijne individuele meening scheen te bevestigen. Om die reden moet ik mij verzetten tegen dat voorstel. Het Reglement van Orde zegt, dat de Kamer besluiten kan, om eene petitie te verzenden naar de Commissie van Rapporteurs, maar zij stelt die gelegenheid open voor het geval, wanneer een wets-ontwerp reeds behandeld is in de sectien, en dan nog aan de Kamer mededeelingen worden gedaan van zulken gewigtigen inhoud, dat het daarom noodig is dat de Commissie van Rapporteurs er kennis van neemt. Maar dat is hier het geval volstrekt niet: in al die petitien staat niets nieuws; al de punten daarin opgenomen zijn volkomen bekend; ik geloof dus dat het tegen den geest van het Reglement van Orde zou wezen, indien

wij nu, terugkomende op vroegere besluiten tot eenvoudige nederlegging ter griffie, besloten deze adressen te verzenden aan de Commissie van Rapporteurs.

De heer HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Voorzitter der Commissie voor de Verzoekschriften: Hetgeen zoo even door den afgevaardigde uit Almelo, ten aanzien van de petitien, die betrekkelijk de wet op het onderwijs zijn ingekomen, is aangevoerd, komt ook mij volkomen juist voor. In verre weg de meeste van die adressen vinden wij dezelfde argumenten terug; grootendeels zijn die adressen een weêrklank òf van dat, door ds. Heldring en andere predikanten ingediend, òf van het Utrechtsche adres. Omtrent beide die adressen zijn door de Commissie voor de verzoekschriften uitvoerige verslagen uitgebragt, waarin al de gronden, in die adressen vervat, zijn opgenomen, en die verslagen zijn in het *Bijblad* gedrukt.

Uit naam der Commissie voor de Verzoekschriften moet ik dus verklaren dat ik het nut van eene verzending naar de Commissie van Rapporteurs niet kan inzien en moet ik blijven persisteren bij het voorstel om deze adressen, even als de vorige, neder te leggen ter griffie, waar dan de leden der Commissie van Rapporteurs, voor zoover zij het noodig achten, in de gelegenheid zijn individueel inzage daarvan te nemen.

De heer GROEN VAN PRINSTERER: Ik vraag het woord, Mijnheer de Voorzitter.

VERSCHEIDENE LEDEN: Stemmen! Stemmen!

De VOORZITTER: Het woord is aan den heer Groen van Prinsterer.

De heer GROEN VAN PRINSTERER: Daar sommige leden er zich tegen verzetten, zie ik van het woord af.

De conclusie van het rapport wordt daarop goedgekeurd.

De VOORZITTER: Indien nu omtrent al de adressen in het algemeen een nader voorstel te behandelen is, zal het nu de tijd zijn dit te doen.

De heer ELOUT VAN SOETERWOUDE: Er is immers een nader voorstel? Ik meende dit althans gedaan te hebben.

De VOORZITTER: Het laatste voorstel is geweest, dat de Vergadering zich zal vereenigen met het voorstel der Commissie voor de verzoekschriften om de adressen neder te leggen ter griffie.

De heer ELOUT VAN SOETERWOUDE: Ik had de vrijheid genomen, Mijnheer de Voorzitter, voor te stellen, en ik geloof dat het noodig is dit nu te herhalen, dat de Kamer gelieve te bepalen dat alle soortgelijke adressen, van welken inhoud en aard ook, ingevolge art. 114 van het Reglement van Orde, zullen worden verzonden aan de Commissie van Rapporteurs voor het wets-ontwerp op het lager onderwijs.

De VOORZITTER: Dat is dus uw tegenwoordig voorstel, waarvan reeds daar straks was gesproken?

De heer ELOUT VAN SOETERWOUDE: Ja, Mijnheer de Voorzitter.

Het voorstel van den heer Elout van Soeterwoude, alsnu in stemming gebragt, wordt met 29 tegen 9 stemmen verworpen.

Voor hebben gestemd de heeren: Kien, van Lynden, Groen van Prinsterer, Baud, van Foreest, Mackay, Elout van Soeterwoude, van Reede van Oudtshoorn en Hoffman.

Bij deze stemming waren afwezend de heeren: van Rappard, Nolthenius, Dirks, Vegelin van Claerbergen, Bieruma Oosting, de Brauw, Heemskerk, Wintgens, van Akerlaken, Goltstein, de Kempenaer, Thorbecke, Slicher van Domburg, Dommer van Poldersveldt en van Franck.

BIJLAGE III.

ZITTING VAN 16 APRIL 1856.

De heer GROEN VAN PRINSTERER: Ik vraag het woord, geenszins om de conclusie der Commissie van de Petitien ter nederlegging van dit verzoek ter Griffie, te bestrijden, maar om te doen hetgeen ik misschien reeds te lang heb uitgesteld: voorloopige opgaaf van een voorstel dat ik wensch aan de Kamer te onderwerpen, zoodra de orde onzer werkzaamheden het vergunt.

Iedereen zal erkennen, dat de menigvuldigheid der verzoekschriften tegen de wet op het *lager onderwijs* opmerking verdient. Weken achtereen, en den 8sten April na het reces weder 95 adressen, waarvan een uit Leeuwarden met 3784 naamteekeningen.

Wij hebben niet enkel *petitien*, maar ook (ik bedien mij met opzet van een woord, dat in gunstigen en ook ongunstigen zin gebruikt wordt) *petitionnement*. Dat is: reeds de menigvuldigheid zelve der petitien bewijst dat de maatregel, om welks bestrijding het te doen is, in buitengewone mate weêrzin en zedelijken weêrstand gewekt heeft. Nu heb ik mij de vraag gesteld; wat is de bevoegdheid, de pligt van de Tweede Kamer, met het oog op de betrekking tot de natie, en op de roeping om onze constitutionele instellingen, daaronder ook het petitieregt, in waarde te houden? Wel, zal men antwoorden: juist dat moet verrigt worden hetgeen gebeurt; onderzoek, verslag, verzending naar de griffie *ter inzage van de leden*. Voorzeker in *gewone* gevallen; maar hier is een *bui-*

5

tengewoon geval; waarin hetgeen anders goed en doeltreffend is, schier aan belagchelijkheid zou kunnen grenzen. En waarom? Omdat, wanneer men, bij hoopen en honderdtallen, de verzoekschriften ziet voorbijtrekken, telkens met het veelbelovende woord „ter inzage van de leden", dit aan louter pligtpleging, staatsie — bijkans was mij „lijkstaatsie" ontvallen — gelijk is. Omdat iedereen van de onmogelijkheid der inzage voor de meeste leden, zonder licht en leiding in den doolhof, overtuigd is. En in deze behoefte aan voorlichting kan worden voorzien. Hetgeen ik vraag, vraag ik niet als uitzondering, maar als regel, zoodra dergelijk buitengewoon verschijnsel zich voordoet. Een algemeen overzigt; eene beredeneerde statistiek; een verslag omtrent getal, oorsprong toon, hoofdgedachten. Ik verwacht van sommigen de kreet: het is ondoenlijk. Het is wèl doenlijk. Ik heb in de Paaschvacantie eene proef gewaagd, enkel met de requesten waaromtrent rapport uitgebragt was, en dit heeft mij tot welligt niet geheel onbelangrijke uitkomsten gebragt. Het is wèl doenlijk; iedereen, in elke zaak doet het. Wanneer de menigte der voorwerpen ons bedwelmt, is de eerste zorg daarin rangschikking te brengen. Het is wèl doenlijk; de Kamer doet het in elk Voorloopig Verslag. Hoe zou het gaan, wanneer men de meening van ieder lid in een afzonderlijk stuk bij den Minister deponeerde, *ter inzage van het Gouvernement!* Neen, wij brengen de gevoelens in categorien: we trachten de Regering op de hoogte te stellen waarvan zij den indruk van het ontwerp op de Kamer kan overzien; aldus eerst kan het verslag ter inlichting van het Gouvernement, van de Kamer en van de Natie verstrekken.

Misschien verlangt men dat ik reeds nu het voorstel formuleer. Gaarne, in de hoofdtrekken. Ik wensch dat de Kamer, naar aanleiding van het Reglement van Orde en van onze antecedenten, eene commissie benoeme (één lid uit en door elke afdeeling) ter inlevering over de verzoekschriften die reeds ingekomen zijn of nog zullen worden ingediend, van een *algemeen verslag*, vóór de discussie van de wet, of indien zij niet in behandeling komt, vóór het einde der zitting.

Een enkel woord nog van het voornaamste bezwaar dat ik te gemoet zie. We moeten staatkundige wijsheid gebruiken, zoo min mogelijk notitie van dat zoogenaamde *petitionnement* nemen; naauwelijks bemerken dat het aantal verzoekschriften zoo groot is; immers

mogen we niet vergeten dat hier eigenlijk alles neerkomt op dit éêne: *het onkundige volk is slagtoffer van politieke kunstenarij.*

In de eerste plaats vraag ik: mogen wij de Protestantsche bevolking van Nederland — de meeste, zoo niet alle adressen zijn van Protestanten — voor onkundig houden omtrent het hoofdbezwaar tegen de wet? Behoeft men geleerd of aanzienlijk te zijn om te weten dat voor Protestantsche kinderen eene opvoeding ongenoegzaam is waarbij niets geduld wordt wat aan den Roomschgezinde of aan den Israëliet ergenis geeft?

Ten tweede: behoeft er *politieke kunstenarij* te worden ondersteld, om den weêrzin te verklaren tegen eene wet, die uitgaat van twee hoofdstellingen; de eene dat wij in staatsregtelijken zin geen Christelijk volk zijn; de andere, dat uit de openbare instellingen, ook die met de godsdienst in onafscheidelijk verband zijn, het Christendom moet worden geweerd?

Ten derde: indien hetgeen men door *politieke kunstenarij* bedoelt, niet bestaan had, zou de tegenstand tegen de wet niet nog veel grooter geweest zijn?

De Voorzitter gelieve, in overleg met de Kamer, een dag te bepalen waarop het voorstel ter tafel zal worden gebragt. Ik gevoel dat het in de tegenwoordige omstandigheden niet zonder eenig gewigt is. Daarom heb ik het niet onverhoeds willen doen. Daarom wensch ik dat er met rijp beraad en overweging der bezwaren, die òf in de Kamer, òf welligt ook bij de Regering mogten bestaan, over worde beslist.

De Voorzitter: Ik stel aan de Vergadering voor om nader één dag te bepalen, waarop het voorstel van den heer Groen in behandeling zal genomen worden.

Dienovereenkomstig wordt besloten, en daarop de conclusie van het rapport goedgekeurd.

BIJLAGE IV.

ZITTING VAN 30 APRIL 1856.

De heer GROEN VAN PRINSTERER: Vermits wij den Minister van Buitenlandsche Zaken in ons midden zien, die de politiek van het Kabinet vertegenwoordigt, terwijl de Minister van Kolonien onder die uitnemende *specialiteiten* mag worden geteld, waaraan, ten allen tijde en onder alle omstandigheden, waarde gehecht wordt, wensch ik nog even op te nemen den gewigtigen wenk, dien mijn vriend, afgevaardigde uit Arnhem (de heer Mackay), ons gaf; met te meer vrijmoedigheid, omdat de Minister van Buitenlandsche Zaken zelf zal ontwaren dat mij geen anti-ministerieel woord (ik weet naauwelijks in hoe ver ik anti-ministerieel ben) ontvalt. In dit onderwerp, zeide mijn vriend, is geen zweem van oppositie, de vraag van ondersteuning of tegenwerking van het Ministerie moet, indien zij er in gelegd wordt, er uit worden geligt. Inderdaad, dit is een wenk èn nu èn bij menige gelegenheid van het hoogste belang. Reeds te dikwijls heeft in gewigtige onderwerpen op deze Kamer het denkbeeld grooten invloed gehad: „wij moeten het Ministerie sterken, niet uit ingenomenheid met hetgeen het voordraagt, maar omdat het zwak is." Ook is die onderstelling onjuist. Het is niet zwak, maar sterk: in vermeende zwakheid ligt zijne kracht. Wat is de kunst van het Ministerie? Tusschen twee zeer uiteenloopende rigtingen geplaatst, schildert het, om zich te handhaven, elke dezer rigtingen af als verderfelijk voor het land, twee monsters, Scylla en Charibdis; zoodat de ministeriele zin-

spreuk zou kunnen zijn *medio tutissimus ibis.* Daardoor is het Ministerie, ook ten gevolge van onzen landaard, die voor hetgeen men als uitersten voorspiegelt, dikwerf zonder genoegzaam onderzoek bevreesd is, sterk. Hoe zwakker het schijnt, des te meer kan op hulp rekening worden gemaakt. Elders hebben wij soortgelijke toestanden aanschouwd. Frankrijk gaf hiervan in onzen leeftijd meer dan één, ook een bij uitnemendheid merkwaardig, voorbeeld. Het uit de omwenteling van 1830 opgerezen Bewind scheen uitermate zwak; maar het stond tusschen liberalen en legitimisten, en vond een steunpunt in den afkeer, die tegen beide, dikwerf ook door overdrevene voorstellingen, gevoed werd, zoodat het gouvernement, dat schier dagelijks in levensgevaar geacht werd, even hierdoor eene verbazende levenskracht verkreeg. Ik beweer niet dat dit op den duur eene proefhoudende politiek is; de geschiedenis van Frankrijk heeft het tegendeel geleerd; maar een tijdlang, zelfs een langen tijd, kan het doeltreffend zijn. In elk geval, dit is mijne conclusie: hoe meer we van deze eigenaardige sterkheid overtuigd zijn en daarin berusten, hoe beter voor de Kamer en voor het Ministerie, bij elk gewigtig vraagstuk. De Kamer loopt minder gevaar geïnfluenceerd te worden door de vrees van het Ministerie te doen wankelen; het Kabinet zelf zal niet in een onbevangen overleg worden gestoord door een vergefelijk toegeven aan den wensch naar *zelfbehoud.*

De Minister van Buitenlandsche Zaken: Ik geloof, Mijne Heeren, en ik moet gelooven, dat alle denkbeeld van politieke oppositie vreemd is aan eene vereeniging van leden dezer Kamer die ons sinds lang heeft getroffen. Ik ben daarvan overtuigd, ik moet daarvan overtuigd zijn. Op het oogenblik dat eene zeer gewigtige wet, die diep ingrijpt in de intiemste gevoelens van de natie, van weêrszijden sterk bestwist wordt; op het oogenblik, dat deze Vergadering leden telt die, volgens hunne verklaring, niet anti-ministerieel zouden zijn, maar die toch zeer gaarne den Koning zijn vertrouwen zouden zien onttrekken aan een Ministerie dat voor die wet pal staat, — op dat oogenblik, kan ik mij begrijpen dat er lieden buiten deze Vergadering zijn die denken: dat is eene vereeniging, waarvan gebruik gemaakt wordt door eene steeds voortwerkende oppositie om zich tijdelijk aan te sluiten aan leden die

aan hunne denkbeelden geheel vreemd zijn, ten einde kort voor de verkiezingen een échec aan het Ministerie toe te brengen.

Maar *in* deze Vergadering is daar geen sprake van. In deze Vergadering komt ieder voor zijn gevoelen over de zaak uit, en vraagt niet welke politieke partij het Ministerie is toegedaan, dat die zaak verdedigt. Daarover kan dus in deze Vergadering geene sprake zijn, en zoo iets mij getroffen heeft in de redevoeringen, gehouden door de beide geachte sprekers, op die bank gezeten (*bij deze woorden wijst de heer Minister op de heeren Groen van Prinsterer en Mackay)*, dan is het *dit* geweest, dat zij bij voorraad gemeend hebben een *wenk* — de geachte spreker uit de residentie heeft het zoo genoemd — te moeten geven, dat hier aan politiek niet moest gedacht worden. Ik heb geen der geachte sprekers dit hooren doen dan die beide afgevaardigden. Den sprekers, die zoo bevreesd zijn dat men aan hunne handeling eene politieke kleur zal geven, herinner ik, dat voor eenige weinige dagen, bij gelegenheid van de verwonderlijke motie tot het benoemen van eene nieuwe cemmissie tot onderzoek van de adressen tegen de wet op het onderwijs, dezelfde geachte spreker uit de residentie zijne rede begonnen is met te zeggen, dat hij niet anti-ministerieel is. Dat is Mijne Heeren, de waarheid die in deze Vergadering algemeen geloofd wordt, het feit dat het nageslacht, wanneer het de geschiedrollen opent, voor waar zal moeten houden. [1]

Alle politiek derhalve, Mijne Heeren, is aan deze discussie vreemd, en ik zou er niet van gewagen, ware het niet dat de geachte spreker, hoezeer hij wenschte alle politiek vreemd te houden aan deze discussie, ten slotte van zijne rede een woord had gesproken van de politiek van dit Ministerie. Ik dank hem, Mijne Heeren, voor hetgeen hij gezegd heeft. Het is onze politiek, om in het midden te blijven van alle rigtingen, in dien zin namelijk, — men versta mij wel — dat wij nimmer zullen komen in de politiek van de rigting van dien spreker. Het is onze politiek niet, nu eens de

---

[1] „De voorstanders der Christelijke historisehe rigting, zegt men, zijn *altijd* in de *oppositie*. Met evenveel regt zou kunnen beweerd worden dat ze *altijd ministerieel* zijn. Slechts één gedragslijn is er, wanneer het, noch om Vorsten, noch om Volksgunst, niet om *personen*, maar om een *beginsel* te doen is. *Ondersteuning* of *bestrijding* van een Ministerie, naarmate hetgeen de Regering voordraagt, met het beginsel waaraan men zelf uit overtuiging ondergeschikt is, *strookt* of *strijdt*." *Narede op een vijfjarigen strijd.*

eene, dan weder de andere partij te ondersteunen. Dat *système de bascule*, zoo als het in de Fransche politiek genoemd werd, dat welligt na 1830 aldaar gevolgd is, is onze politiek niet. Onze politiek is die, welke in ons programma van 1853 is aangekondigd en waarvan wij niet zijn afgegaan, en, zoolang de tegenwoordige leden van dit Ministerie, en ik in het bijzonder, de eer zullen hebben dienaren des Konings te zijn, zal daarvan nimmer worden afgegaan. Ik ben verheugd dit hier te kunnen verklaren. Ik ben verheugd dit te kunnen verklaren, zoo kort vóór de verkiezingen. Ieder Nederlander kan er op rekenen dat, zóólang wij de eer hebben op deze zetels te zitten, zonder aanzien van godsdienst, door de Regering regt zal worden gedaan. Ieder onderdaan des Konings kan er op rekenen, dat, zoolang wij aan de Regering zijn, wij bij de behandeling van staatszaken alleen zullen zien op redenen van staatkundig belang. Dat is de politiek, die wij zullen volgen, geen politiek van *bascule*, maar eene politiek om den middenweg te houden tusschen de beide uitersten, die er mogten blijken te bestaan.[1]

De spreker zegt, dat die politiek bij onze natie eene goede politiek is. Ik dank hem daarvoor; het is een bewijs dat de Koning deze Ministers kiezende, den geest van zijn volk heeft gekend.

Maar op den duur, zegt de spreker, is misschien die politiek van den middenweg niet zoo veilig. Dat geloof ik ook, omdat niemand er voor kan instaan, dat een verdwaald volk voor een oogenblik weggesleept wordt door opruijing van hartstogten. Maar verstaat de geachte spreker daardoor, dat die politiek niet op den duur veilig zou wezen in dien zin, dat, na een oogenblik van afdwaling, het volk van Nederland daarop niet terug zal komen, dan bedriegt hij zich. Die politiek zal, zoolang het bedaarde gezond verstand,[2] dat het kenmerk onzer natie is, de bovenhand

---

[1] Ik houd mij omtrent die Staatkunde aan mijne beschouwing in 1849; „Wanneer ik zeide geen *juste milieu* te willen; dan verstond ik daardoor niets anders, dan dat men, ten onregte, wanneer de een het er voor houdt, dat twee maal twee vier, de ander dat twee maal twee zes is, zegt: neen, twee maal twee is vijf... Maar, als de een beweert dat twee maal drie en de ander dat twee maal twee vijf is, zou dan twee maal twee is vier zoo afkeurenswaard zijn? Voorzeker niet: ik heb niet het aanzijn ontkend van een loffelijk *juste milieu*; ik verhef mij tegen de zienswijze van hen door wie de waarheid *altijd* in een middenterm der strijdige beginsels gezocht wordt."

[2] Niemand zal het gezag betwisten van het *gezond verstand* (van le *bon sens*).

heeft en telkens wanneer het de bovenhand heeft, de politiek zijn, die de meeste toejuiching, ja goedkeuring bij de natie zal vinden.

Ziedaar mijne meening over die politiek; ziedaar mijne meening over de mogelijkheid van een korteren of langeren duur daarvan.

De heer GROEN VAN PRINSTERER: De rede van den Minister zou mij, had ik den sleutel niet van het raadsel, eenigzins hebben bevreemd. Ik meende zacht geweest te zijn, de rede van den Minister was scherp. De Minister heeft een uitnemend bewijs geleverd der juistheid van mijn betoog. Ik wees er op dat het Ministerie steunt op den weerzin, dien het tegen twee zeer verschillende rigtingen opwekt, en nu heeft hij niet alleen tegen die twee monsters eene vernieuwde waarschuwing laten uitgaan, maar in hunne zamenspanning den toeleg ontdekt om de wet op het onderwijs te doen vallen. Ik wist niet dat die andere rigting in dit opzigt zoo fel was. Ik dank den Minister van Buitenlandsche Zaken, die doorgaans zeer au fait is van het geen in het binnenland omgaat, zeer voor die aangename tijding.

De Minister heeft op hoogen toon herinnerd aan mijne betuiging, naauwelijks te weten in hoe ver ik ministerieel of anti-ministerieel ben; betuiging, riep hij uit, van hen die den Koning zouden aanraden zijn vertrouwen aan de Ministers te onttrekken, om eene wet, waarvoor het Ministerie als één man zal pal staan. Dus keuren al de leden van het Kabinet de wet goed? dus zouden allen de verantwoordelijkheid op zich nemen? Ik zou bijkans, op gevaar af van het verwijt eener inquisitie in den Ministerraad, durven zeggen dat de verzekering te sterk is. De Minister heeft, getrouw aan het systeem van krijgslist dat ik beschreef, ook nu

---

Evenwel, om niet door fraaije woorden te worden medegesleept, is het noodig zich omtrent de beteekenis der woorden te verstaan. „Un jour peut-être on retracera tout le mal qu'a fait à la nation, sous ce faux nom de *bon sens*, l'ennemi-né de la philosophie, de la religion et de l'enthousiasme, de tout ce qui tire de la poussière les individus et les nations. En morale, il a nom l'intérêt bien entendu; en philosophie, les premières apparences; en religion, le matérialisme. Tout ce que le dix-huitième siècle a eu de mauvais et de funeste s'est accompli au nom du *bon sens*. Tout ce que le dix-neuvième siècle traîne après de bas et d'ignoble vers son glorieux avenir, se réclame à haute voix du *bon sens*.” VINET.

weder de aanneming der wet op het onderwijs voorgesteld als ter levensverlenging van dit bewind onmisbaar. Het Ministerie zal voor deze wet, zoo als ze nu voorgedragen is, *pal staan;* natuurlijk in den geest en zin van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Doch ziet, die Minister zelf zal niet pal staan. Ik herinner dat hij niet pal gestaan heeft; ik houd mij overtuigd, wanneer ik let op het wegvallen van de bekende vierde alinea en op meer dan ééne opmerkelijke zinsnede in de Memorie van Toelichting, dat de Minister ook nu gezind is, zoodra de meerderheid het duidelijk begeert, veranderingen in de wet (veranderingen waarvoor dan ook het Ministerie zou *pal staan*) te brengen. Ééne verklaring wil ik geven; indien de hoofdgedachte blijft: *uit de openbare volksschool moet, naar den eisch eener* ALGEMEENE *opvoeding, het Christendom, al-eenzijdig en sectarisch, worden geweerd,* dan ben ik, zoo het Ministerie voor de wet blijft *pal staan*, stellig *anti-ministerieel.*

De Minister heeft *gezegd*, dat het Ministerie niet heeft eene politiek van *bascule.* Dit Ministerie, zoo wordt door den Minister van Buitenlandsche Zaken verzekerd, zal niet ondersteunen, nu de eene, dan de andere partij. Het zal niet ondersteunen; zou het nooit ondersteuning beurtelings bij verschillende partijen hebben gezocht? Die politieke kunst, zeide ik, is wel berekend naar onzen landaard. Dit is een lof, zegt de Minister; wij steunen dus op den geest der natie. Neen; de zin mijner woorden is niet dat gij op den *geest* der natie steunt, maar dat gij op een *gebrek* der natie speculeert.

De heer VAN LYNDEN: De Minister is in eene wezenlijke of schijnbare — ik durf het niet beslissen — opgewondenheid geraakt. Ik hoop dat zij voor zijne gezondheid geene nadeelige gevolgen zal hebben. Op mij heeft die opgewondenheid den indruk gemaakt als of het was *qu'il voulait faire peur à la Chambre.* Dit is een middel als een ander, en in Frankrijk is het dikwijls met goed gevolg aangewend: waarom zou men het ook hier niet beproeven? Of het gewerkt heeft weet ik niet, dit zal later blijken, maar wat mij heeft bevreemd, is dat de Minister de aanstaande verkiezingen er bij gehaald heeft. En wat mij nog het meest verwondert, ook het programma van 1853, dat ik reeds lang vergeten achtte en in een of ander museum van geschiedkundige oudheden bewaard dacht, is weder te voorschijn

gebragt door den Minister. De Minister is in zijne opgewondenheid geëindigd met eene soort van bedreiging, welke ik niet regt gevat heb. Of hem het piket van justitie van Suriname voor den geest zweefde weet ik niet, maar hij heeft gesproken of er quaestie kon zijn van een 18'en Brumaire. Het was eene geheimzinnige bedreiging, welke op hoogen toon werd uitgesproken, maar die ik geloof dat in het water is gevallen; het kwam mij voor te zijn *une tempête dans un verre d'eau* en ik geloof dat zoo het hem ernst is geweest, hij daarmede zijn doel niet heeft bereikt.

Ten slotte heeft de Minister aan de Kamer eenige lessen van staatswijsheid gemeend te moeten geven. Ik herinnerde mij daarbij eens onder eene buste van Montesquieu gelezen te hebben: *erudiebam reges.* Indien de buste van den Minister van Buitenlandsche Zaken nog te maken is, geloof ik dat men daaronder zou kunnen plaatsen, *erudiebam senatum;* opdat deze Vergadering zich zijner lessen nog lang kunne herinneren.

Dit is mijn antwoord aan den Minister van Buitenlandsche Zaken.

BIJLAGE V.

ADRES VAN DE PREDIKANTEN. (Ds. HELDRING c. s.)

De ondergeteekenden, burgers van Nederland en Leeraars der Nederlandsche Hervormde kerk, wenden zich met verschuldigden eerbied tot onze wetgevende magt in zake des aan haar ingediendenden *wets-ontwerps op het lager onderwijs.*

Onder bovenstaanden dubbelen titel geven zij den beweeggrond te kennen hunner levendige belangstelling in deze wet, en tevens hunne roeping, om daarin hunne stem te verheffen.

Die wet toch raakt de dierbaarste belangen onzes volks, waartoe ook wij met vreugde en dank ons gevoelen te behooren. Die wet grijpt in, in onze roeping als Herders en Leeraars der gemeente, waarvan de kinderen, de lammeren der kudde, mede aan onze zorg en verantwoording zijn toevertrouwd. Die wet raakt eindelijk zijdelings het wezen der Nederlandsche Hervormde kerk, welke steeds van haar ontstaan af, de school ter christelijke vorming onmisbaar heeft gekeurd.

Daarom hebben de ondergeteekenden met ontroerende bezorgdheid gezien, dat dit wets-ontwerp te kort doet èn aan den eisch onzer kerk, èn aan het protestantsch-christelijk karakter van het grootste deel onzer natie.

Wel wordt in art. 21 gunstig gesproken van *zedelijkheid* en *godsdienst* in het algemeen, maar het onmiddelijk daarop volgende verlamt daarvan alle beteekenis en kracht.

Voor den *Christen* toch heeft eene godsdienst buiten de betame-

lijke vermelding van den Christus Gods, geene waarde. Voor den *Protestant* heeft een Christendom, dat zich niet telkens beroept op en geleid wordt door den Bijbel, geen gezag. Voor den *Nederlandschen Protestant* heeft eene vaderlandsche geschiedenis, die voedster der echte nationaliteit, zonder onverminkte meêdeeling van de godsdienstige beweegredenen tot den oorlog tegen Spanje in de zestiende eeuw, geene waarheid of waardij. Daarom mogen en moeten wij wenschen op onze volksschool *onbelemmerd gebruik des Bijbels*, niet als *schoolboek*, maar als *het Boek*, dat aan alle onderwijs klem en wijding geeft; *getrouw verhaal van 's lands historie*, waardoor God tot het nageslacht spreekt en het eigenaardige der nationaliteit inzonderheid wordt gekweekt; bovenal *onverdeelden lof des Zaligmakers*, aan wiens eenig Middelaarschap door de Roomsche Christenen, naar de overtuiging aller Protestanten, wordt te kort gedaan, en die den Jood eene ergernis is en blijft.

Wel erkennen wij het regt onzer Roomsche en Joodsche landgenooten op bruikbare scholen; maar dat regt kan en mag ons, naar de grondwet, evenmin worden ontzegd. Ook is daarin te voorzien door *afzonderlijke scholen* voor *Roomschen*, voor *Joden* en voor *Protestanten*. De oprigting daarvan zou, naar luid van zeer bevoegde getuigen, in alle grootere gemeenten zeer uitvoerbaar zijn, terwijl in de kleinere, met aansluiting aan het bestaande, art 22 en 23 van Reglement A der wet van 1806 kan gehandhaafd worden.

Ten overvloede zij aangemerkt:

Wij verlangen geene *gezindheids-scholen*, maar scholen voor de *bestaande gezindheden*, ook voor de onze, bruikbaar.

Wij verlangen geen onderwijs in de godsdienst; maar godsdienst, d. i. Christendom in het onderwijs des volks.

Wij verlangen geen onderwerping der *school* aan de *kerk* of *geestelijkheid;* maar bij gepaste zelfstandigheid der schoolbesturen, toch wettelijken waarborg, dat de gezindten niet van alle toezigt en invloed worden beroofd.

Gaarne geven wij op de bedenking van sommigen toe, dat het Christendom zich door eene *wet* en door *staatszorg* niet laat afdwingen; maar zou daarom de Staat het Christendom niet voor de wereld kunnen betuigen? en zou de staatszorg het Christendom in de nationale instellingen des lands niet moeten in stand houden?... Of zoo iemand hieraan nog twijfelt, mag de Staat de Christelijke volksopvoeding eener Christelijke natie belemmeren ja

onmogelijk maken? Zulks doet echter de onderhavige wet tegen hare bedoeling onvermijdelijk.

Wij oordeelen, dat het eene ongelukkige en verderfelijke dwaling is, dat wij volgens de grondwet zouden ophouden eene *Christelijke natie* te zijn. Wel stelt de grondwet alle erkende gezindheden in burgerlijk opzigt gelijk — en het zij verre van ons daartegen iets in te brengen — maar die grondwet kan redelijkerwijze niet hebben bedoeld, om onze natie van haar sints eeuwen bestaand *Christelijk karakter* te berooven.

Die grondwet beveelt het geven van *voldoend onderwijs;* maar een onderwijs zonder opvoeding is onbestaanbaar, en opvoeding zonder godsdienst en ware volkshistorie *geheel onvoldoende.* Bij de godsdienst nu van Protestanten behoort de Bijbel, en bij de geschiedenis des lands de volledige waarheid. Daarom verlangen wij uit kracht der grondwet, voor het protestantsche deel onzer natie, *vrij gebruik des Bijbels*, *onverminkte volkshistorie* en *onverdeelden lof des Zaligmakers* op de lagere scholen, naar gelang van de vatbaarheid en behoefte der jeugd.

Wij zouden ons op eene menigte van de meest bevoegde en beroemde autoriteiten, en op de voorbeelden in andere landen van gemengde gezindheden, b. v. b. *Pruissen* en *Wurtemberg*, kunnen beroepen; maar halen nu slechts enkelen aan.

De Fransche geleerde, COUSIN, zegt: „ook de *volksschool* is een „heiligdom en de godsdienst is daar met hetzelfde regt als in de *kerk*."

De Schotsche Synode der vrije kerk, bezield door den grooten TH. CHALMERS, verklaarde in 1846: „geen grooter *nationaal* mis-„drijf en geen zekerder voorbereiding van *nationaal* onheil, dan de „invoering van een stelsel van *nationale* opvoeding, waarbij de „godsdienst van eene zoodanige opvoeding gescheurd wordt."

De Duitsche opvoedkundige PALMER trekt in zijne beroemd gewordene „Evangelische Paedagogiek" de slotsom van al zijn onderzoek in deze woorden te zamen: „opvoeding zonder Christen-„dom, Christendom zonder Bijbel, Bijbel zonder kerk en kerkge-„meenschap, zullen telkens weder blijken ijdel te zijn."

Eindelijk, om aan onze Roomsch-Katholieke landgenooten te doen zien, dat het hier geene zaak is, waarbij wij in het voorstaan der Protestantsche belangen te ver gaan, vermelden wij nog het getuigenis van den voormaligen Bisschop van Luik, den Heer VAN BOMMEL, die ten jare 1840 in een openbaar geschrift over het

volksonderwijs verklaarde, vooreerst: „dat dit in het wezen godsdienstig en zedelijk moet zijn;" ten andere: „dat daar, waar de „grondwet vrijheid van eeredienst proclameert, het openbaar onder„wijs, door den Staat bezoldigd en door de penningen der deel„nemenden gesubsidieerd, moet zijn *Katholiek* voor de *Katholieken*, „gelijk ook de *Protestanten* en de *Joden* regt hebben om voor hunne „kinderen te eischen, dat het *Protestantsch* of *Joodsch* zij." [1]

Op grond van dit een en ander wenden wij ons tot onze volksvertegenwoordigers in den naam onzes Heeren JEZUS CHRISTUS; in den naam onzer gemeenten; in den naam van vele geloofsgenooten onzes vaderlands, wier getal wij vertrouwen, dat bij behoorlijke kennisneming gewis toenemen zal, met het ernstig en dringend verzoek:

dat zij niet toelaten, dat onze grondwet langer buiten verband met het geloof en de geschiedenis der natie worde gehouden;

dat zij geene wet voor onze scholen bekrachtigen, waarin onder algemeene bewoordingen datgene, hetwelk aan elke gezindheid meest dierbaar is, wordt geweerd;

dat zij zorgen, dat bij de opleiding onzer Nederlandsche Protestantsche jeugd, beroep op den Bijbel, trouw verhaal der volkshistorie en betamelijke vermelding des Zaligmakers geene staatsmisdaad worde; opdat ter wille van denkbeeldige begrips-afgetrokkenheden, (abstracties) die nimmer werkelijk bestaan hebben gehad of zullen hebben, ons Christelijk Nederland zijn beste karakter niet verlieze, en die Heer, wiens eer nooit ongestraft wordt verloochend en Wien kinderen en volwassenen beiden behooren te prijzen, niet uit de nationale volksschool worde verbannen!

4 Februarij 1856. Hetwelk doende:

O. G. HELDRING,	predikant	te	*Hemmen.*
L. J. VAN RHIJN,	„	„	*Nieuw-Loosdrecht.*
Dr. F. C. VAN DEN HAM,	„	„	*Utrecht.*
L. MERENS,	„	„	„
J. H. BÖSKEN,	„	„	„
Dr. J. I. DOEDES,	„	„	*Rotterdam.*
D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,	„	„	*Leiden.*
J. J. VAN TOORENENBERGEN,	„	„	*Vlissingen.*

[1] Zie zijn: Exposé des vrais principes sur l'instruction primaire et secondaire, considérée dans ses rapports avec la Religion p. 224.

ADRES VAN DEN HEER VAN BEECK CALKOEN C. S.[1]

Geven eerbiedig te kennen de ondergeteekenden, dat zij zich gedrongen gevoelen hunne levendige bezorgdheid, die de lezing van het Ontwerp van Wet op het Lager Onderwijs bij hen verwekt heeft, aan uwe vergadering kenbaar te maken.

Het is toch hunne innige overtuiging dat de dierbaarste belangen der vaderlandsche jeugd daarbij in de waagschaal gesteld worden.

Zij zullen trachten dit in korte bewoordingen aan te toonen.

Hun hoofdbezwaar is gelegen in de stelselmatige vestiging eener *godsdienstlooze* school. Dat dit toch bij dit ontwerp geschiedt, blijkt uit den ganschen inhoud der Wet. Wel moge in art. 21 de bepaling zijn opgenomen, dat het onderwijs wordt dienstbaar gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst: — maar, de Memorie van Toelichting openbaart het reeds al te duidelijk dat dit woord *godsdienst* in plaats van *Christelijke* godsdienst, als eene gedeeltelijke vergoeding, bij wijze van transactie, toegelaten, slechts aan de Wet toegevoegd is: en de bijgevoegde beteekenisvolle waarschuwing aan de onderwijzers, zich te onthouden van iets te onderwijzen, te doen of toe te laten kwetsend voor de godsdienstige begrippen van de gezindheden der schoolgaande kinderen, doet genoegzaam in het oog vallen, dat eene verbanning van het godsdienstig element van de school het noodzakelijk gevolg dezer Wet zal zijn.

Het is dit gevolg der wet, dat ons in hooge mate zorg verwekt. Al moge toch ook een betrekkelijk gering getal Israëliten onder ons verkeeren en tot het volk gerekend worden, dit kan toch aan het Nederlandsche volk zijn karakter niet ontnemen als Christennatie, waarvoor de woorden *godsdienst* en *Christendom* synoniem zijn. Het is nu daarom dat wij, dat het overgroote deel der Natie, eenen afkeer heeft van het stelsel dezer Wet, hetwelk inderdaad op een dor wijsgeerig Deïsme, op eene koude van God verwijderende zedekunde, gebouwd is. Onze innigste overtuiging is, dat dit Deïsme geen godsdienst is, en dat het althans voor het Nederlandsche

---

[1] Zie de namen der Adressanten in aanteek. 3.

volk zelfs geen flaauw surrogaat voor godsdienst wezen kan.[1] Wij voorzien dus dat de regering door het uitsluiten (voor zooveel immers de Wet het zal vermogen) van het Christendom uit de school, voor onze natie eene periode van ongodsdienstigheid en verwildering zoude voorbereiden, waarvan de ontbinding der maatschappelijke orde het gevolg zal zijn.

Behalve en naast dit hoofdbezwaar, zijn er andere, die wij niet mogen terughouden.

De Grondwet wil dat er overal van Overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs worde gegeven. Het behoeft onzes inziens na het gezegde naauwelijks betoog, dat in de openbare school volgens dit ontwerp het onderwijs *niet* voldoende zal wezen. Daar de lagere school de kweek- en opvoedingsplaats is voor de jeugd, en wel bijna uitsluitend de éénige opvoedingsplaats voor de jeugd der arme en handwerksklassen, is het wel *even* zeker, dat die school onvoldoende zal zijn voor hare behoefte, *als* het zeker is, dat het onderwijzen en opvoeden voor een jeugdigen mensch zonder Christendom of ongerijmd of noodlottig is. Wij zijn overtuigd, dat onze Roomsch-Katholieke medeburgers dit toestemmen; en wij als Protestanten achten elk onderwijs, elke opvoeding, die zich buiten het Christendom stelt, onvoldoende. Voor ons is het Christendom een feit, dat zijn invloed op den ganschen mensch, in elken toestand, op zijn verstand zoowel als op zijn hart, behoort uit te te oefenen, dat elke levensvraag, vooral aangaande *goed* en *kwaad*, *deugd* en *ondeugd* beheerscht: wordt het schoolonderwijs hiervan geïsoleerd, dan is het voor ons onvoldoende.

Maar dus wordt ons tegemoet gevoerd: voor u staat de gelegenheid open, om bijzondere Scholen voor uwe kinderen te zoeken. Maar bij eenig nader onderzoek blijkt het ongenoegzame dezer aangeboden vergoeding. Want, vooreerst, door de wijze waarop

---

[1] Il ne faut pas dire que toutes les religions, trouvant un milieu commun dans ce *minimum* de religion, se tendront la main l'une à l'autre; car il n'y a point, pour les religions, de *minimum*, et l'on ne doit pas plus espérer du chrétien qu'il condescende aux négations du déisme qu'on ne saurait prétendre du déiste qu'il s'associe aux idées positives du chrétien. Le déisme n'est pas seulement le minimum, mais la négation de la vérité pour le chrétien qui répête les paroles de son chef: „Nul ne vient au Père que par moi." VINET. Deze *deïstische* rigting in het openbaar schoolwezen te brengen is het voorschrijven van een *Godsdienst van Staat* die tegen het *Christendom* gerigt is.

de openbare School wordt ingerigt, wordt het bestaan van lagere Scholen naast dezelve, immers voor kinderen uit den lageren en middenstand, onmogelijk. De voordeelen toch, welke aan de onderwijzers der Openbare School uit de gemeentekassen worden toegekend, zijn zoo aanzienlijk, dat geen wedijver daartegen zal kunnen bestaan. De gemeentebesturen hebben het daarbij in de hand, om op het aandrijven der, uit den aard der zaak, voor de Openbare School gezinde Schoolcommissien, de schoolgelden zóó laag, en de toelagen uit de gemeentekas zoo hoog te stellen, dat geene bijzondere School daar naast zal kunnen in 't leven blijven, terwijl zij daarenboven bij de invordering van het schoolgeld een voorregt hebben, dat de bijzondere Onderwijzer derft. Ook voor de toekomst van den openbaren Onderwijzer wordt uit de publieke kas gezorgd, terwijl de bijzondere Onderwijzer slechts door eigene spaarzaamheid en overwinst zich die kan verzekeren. — Maar daarenboven, het is te vermoeden dat de Wet, in de hand eener, altijd uit den aard der zaak, tegen de bijzondere School ongunstig gestemde Schoolcommissie, het middel, het wapen zal zijn, om haar te belemmeren, juist ten aanzien van het Christelijk karakter, tot welks verkrijging hare oprigting was ondernomen. Bij art. 8 wordt, onder strafbepaling, verboden zonder daartoe bevoegd zijn, of buiten de grenzen zijner bevoegdheid, lager Onderwijs te geven. De bevoegdheid wordt bepaald door de acte van bekwaamheid; en deze zal in geen geval, ingevolge den 4. titel, aan den Onderwijzer eenige andere bevoegdheid toekennen, dan om de gewijde Geschiedenis te onderwijzen. Onder zoodanige Wetsbepaling zal het geen misbruik van magt of willekeur kunnen genaamd worden, indien de Schoolopziener den Onderwijzer, dien hij bezig mogt vinden met het lezen en op eenvoudige wijze verklaren der H. Schrift, of met overhooren en verstaanbaar maken der lessen voor de Catechisatie bij den Godsdienstleeraar, in overtreding stelt, en er procesverbaal van opmaakt. Onder dit stelsel zullen ten minste de Diaconie-Scholen die bij de Hervormde Gemeente te Utrecht, bestaan, onmogelijk worden, of slechts bij oogluiking kunnen worden geduld.

Om deze redenen, waarbij nog meerdere door bevoegde beoordeelaars in het licht gezette gronden zouden kunnen gevoegd worden, wenden wij ons eerbiedig tot Uwe Vergadering, met de bede, dat het bedoelde Ontwerp van Wet door U niet worde aangenomen,

en daardoor het getuigenis ook door Uwe Vergadering worde afgelegd, dat de Nederlandsche Natie hoogere en betere behoeften heeft dan die, welke door zulk eene Wet zouden kunnen voldaan worden.

ADRES VAN DIAKENEN TE UTRECHT.

Diakenen der Nederduitsche Gereformeerde gemeente te Utrecht nemen de vrijheid zich tot Uwe Vergadering te wenden en met verschuldigden eerbied te kennen te geven.

Dat hoeveel bedenkingen ook tegen het voorstel van Wet op het lager onderwijs, bij Uwe Vergadering aanhangig, reeds ingebragt mogen zijn, de Adressanten evenwel vermeenen de bezwaren, welke zij in hunne betrekking meer bijzonder hebben, niet te mogen achterhouden. Meer dan anderen toch hebben zij de gelegenheid de kwaal der maatschappij gade te slaan, die men gewoon is met den naam pauperisme te bestempelen, waardoor zich eene andere, de opstand tegen de van God verordende magt, maar al te welig ontwikkelt en de maatschappelijke orde met ontbinding dreigt.

Die toestand, Mijne Heeren, is naar onze ondervinding het gevolg van het verachten van Gods geboden. In huisgezinnen, waar het Woord Gods niet alleen gelezen maar ook gehoorzaamd wordt, is noch het eene noch het andere kwaad te bespeuren, en de taak der christelijke liefde is daar niet zwaar, als zij rampen tracht te lenigen; door welke oorzaken ook te weeg gebragt. Schaarsch echter — de adressanten moeten het uitspreken — worden die huisgezinnen gevonden.

En die huisgezinnen zullen immers nog schaarscher — het gevaar voor de maatschappelijke orde nog grooter worden, als men de jeugd niet overal in de gelegenheid stelt dat Woord te hooren; als dat Woord aan opvoeding en onderwijs het leven en de kracht niet geeft! „De onderwijzers," zoo spreekt het wetsontwerp, „ont„houden zich van iets te onderwijzen, te doen of toe te laten, „kwetsend voor de godsdienstige begrippen der gezindheid of ge„zindheden, waartoe de schoolgaande kinderen behooren." Zóó wordt de Christus Gods uit de school verbannen.

Zulk een voorschrift is voor Nederland eene onmogelijkheid, zulk

een bevel te gehoorzamen zoude ongeoorloofd zijn op den grond, waar de vrijheid om Gods Woord te hooren en dit tot het eenige rigtsnoer van zijn leven te maken, eenmaal met stroomen bloeds van het geliefde Huis van Oranje en van het Volk gekocht werd. Wij willen dit niet breeder uiteen zetten; het is ieder Lid Uwer Vergadering bekend hoe ons Vaderland bloeide toen hier zelfs de muntslag van het land naar dat Woord heen wees.

Als eenvoudige dienaren van den Heer, die zich eene gemeente met zijn bloed verkregen heeft; van eenen Heer, Wien alle magt is gegeven in hemel en op aarde, van den eenigen Koning der koningen, die bij Zijn heengaan van deze aarde, waar Hij-zelf den armen het Evangelie verkondigde, het bevel gaf: „Onderwijst alle volken, leerende hen onderhouden al wat ik u geboden heb;" van Wien tevens het gebod uitging om de Schrift te onderzoeken, omdat die Schrift van Hem getuigde Wien te kennen het eeuwige leven is, en die met het bevel *Vreest God en eert den Koning*, den hechsten band der maatschappij legde; als eenvoudige dienaren en in den naam van dien Heer komen wij, met al den eerbied dien wij verschuldigd zijn, maar met al den ernst die de zaak vordert, U vragen, *aan geen voorschrift Uwe goedkeuring te geven, dat met Zijnen zoo duidelijk uitgesproken wil lijnregt in strijd is.*

ADRES UIT DELFT.

De ondergeteekenden, burgers van Nederland en inwoners der Stad Delft, wenden zich met betamenden eerbied tot U, in zake van het *Ontwerp van Wet, tot regeling van het lager onderwijs.* Zij hebben tegen dat Wets-ontwerp, zoo als het van regerings-wege aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal is aangeboden, gewigtige bezwaren en bedenkingen, die zij de vrijheid nemen U hiermede kenbaar te maken.

Die wet raakt de dierbaarste belangen van volk, kerk en staat, waartoe wij behooren, de heiligste belangen der opvoeding onzer kinderen, waaromtrent wij niet mogen, noch kunnen onverschillig zijn; de beginselen der nationale en christelijke schoolopvoeding, die wij met duizenden onzer landgenooten als heilige godsdienstpligt beschouwen. Maar nu wordt juist zulk eene nationale en

christelijke opvoeding der Nederlandsche jeugd, in de openbare volksschool, door art. 15 en 21 onmogelijk gemaakt. Wel wordt in dit laatste artikel van *zedelijkheid* en *godsdienst* gesproken; doch het daarop volgende ontrooft dat voorschrift van alle beteekenis en kracht.

Als Protestanten en Christenen moeten wij verlangen, dat er met opzigt ook tot zedelijkheid en godsdienst, overeenkomstig de Grondwet, een *voldoend onderwijs*, naar de vatbaarheid der kinderen gegeven worde; een onderwijs dat door het christelijk gebed geheiligd, en waarbij niet de *Bijbel* en beroep op *Gods Woord*, als het hoogste gezag van den Christen, die aan het Evangelie gelooft, wordt uitgesloten; — een onderwijs, waarbij het niet als misdaad kan worden aangemerkt te spreken van den *Christus*, als éénigen Middelaar Gods en der menschen; — een onderwijs, waarbij Bijbel- en volkshistorie zich niet meer moet bepalen tot eenige onbeduidende algemeenheden, van alle ziel en leven beroofd; maar waarbij de wonderen Gods in de algemeene en inzonderheid in de volkshistorie, zoo als die onder aanvoering van het Makkabeesch geslacht van ORANJE, in den bloedigen strijd voor geloofs- en gewetensvrijheid, openbaar zijn, niet langer verzwegen moeten worden; evenmin als de ware reden waarom onze Vaderen onder Gods magtigen bijstand, met ORANJE aan het hoofd, tachtig jaren lang den strijd tegen Spanje en Rome beiden volhielden, waardoor zij ons volkomen vrijheid van godsdienst en *onderwijs* verwierven, welk laatste vooral door dit Ontwerp van Wet, als het door U mogt worden aangenomen (wat God verhoede!), tot wezenlijke ramp des lands zou worden vernietigd.

Dat beginsel van vrijheid, in een nationaal en christelijk onderwijs geëerbiedigd, zien wij in andere Staten: Pruissen, Wurtemberg, en Noord-Amerika, verwezenlijkt, en door de Schoolwetten beschermd. Maar terwijl wij voor onze Protestantsche jeugd een vrij openbaar schoolonderwijs en opvoeding verlangen, waarbij gebed, Bijbel en volkshistorie niet behoeven ter zijde gesteld te worden, misgunnen wij evenwel aan onze *Roomsche* en *Israëlitische* landgenooten, die ergernis uit zulk een onderwijs zouden kunnen ontleenen, geene *afzonderlijke* scholen, waar die in grootere gemeenten gevoegelijkst kunnen worden ingerigt; terwijl dan in alle kleinere gemeenten, waar de *gemeenschappelijke* school moet blijven bestaan, de bestaande bepaling in art. 22 en 23 van Reglement A der

Wet van 1806 kan gehandhaafd blijven, — waarbij de opleiding tot alle *maatschappelijke* en *christelijke* deugden is voorgeschreven.

ADRES UIT ELBURG.

Rapport over het adres van *D. Gildemeester* en 64 mede-onderteekenaren, allen burgers van Nederland, leeraar, kerkeraad en gemeenteleden in de Nederlandsche Hervormde Kerk, voor het meerendeel huisvaders, wonende te Elburg, te kennen gevende: dat zij groote bekommernis hebben over den inhoud van het wets-ontwerp op het lager onderwijs, als meenende daarin aan te treffen eene losscheuring der volksopvoeding van het Christendom , den Bijbel en de geschiedenis, noodlottig voor hun kroost, de kerk en het vaderland; dat wanneer de wet verloochening van den naam van Christus en verzwijging van Zijne alléén Zaligmakende verdienste eischt, het Christendom dan uit de volksschool is verbannen en zij aan zulke opvoeding hun kroost niet kunnen toevertrouwen; dat de mogelijkheid tot het oprigten van bijzondere scholen hun geen waarborg is tegen de gegrondheid hunner vrees, daar zoodanige oprigting door de beperkende bepalingen schier onmogelijk is geworden; dat zij wenschen de splitsing der school, waar dit geschieden kan, in die voor Protestanten, Roomsch-katholijken en Israëlieten; dat zij dien ten gevolge verzoeken de afwijzing van het aangeboden wets-ontwerp en aandringen op eene wet die hen in staat stelt hunne kinderen te doen opvoeden overeenkomstig hunne overtuiging, in eene school, waar beroep op den Bijbel, getrouw verhaal der historie en vermelding van den lof van Christus niet als staatsmisdaad veroordeeld worden kan.

ADRES UIT KOLIJNSPLAAT.

Adressanten wenden zich tot uwe Vergadering, ten einde hunne bezwaren in te brengen tegen het wets-ontwerp op het lager onderwijs en wel ter zake van het daarin aangenomen beginsel, ten aanzien van het verband tusschen de openbare school en de godsdienst.

Alhoewel erkennende dat bij het aannemen van het stelsel van gemengde scholen, dat verband. niet wel anders had kunnen geregeld worden, als zulks bij het ontwerp is gedaan, meenen zij tegen dat stelsel zelf te moeten opkomen, als verkortende zoowel de grondwettige regten der Protestanten, als der belijders van andere gezindheden, op voldoend lager onderwijs.

Volgens adressanten toch kan een voldoend, dat is een waarlijk door de godsdienst bezield lager onderwijs op de gemengde scholen niet gegeven worden, maar zou aan dat bezwaar behoorlijk kunnen te gemoet gekomen worden door oprigting van afzonderlijke scholen voor Protestanten, Katholijken en, waar dit kan, ook voor Israëliten.

Op die gronden verzoeken de adressanten uwe Vergadering, uwe goedkeuring niet te verleenen aan een wets-ontwerp, waarbij hun grondwettig regt op voldoend lager onderwijs wordt miskend, en de gelijke bescherming, bij de Grondwet aan hun kerkgenootschap met andere kerkgenootschappen toegezegd, zich in gelijke berooving en opoffering van elks dierbaarste belangen openbaart.

AANTEEKENINGEN.

1) Deze woorden zijn ontleend aan het begin der rede van den Heer *van Zuylen van Nyevelt*, in eene der levendigste discussiën over het Onderwijs (29 November en 1 December 1851). Het slot was: „Ik zal mij verzetten, ik zal mij blijven verzetten met al de kracht die in mij is, tegen datgene wat zou moeten strekken om een overwegenden invloed te verzekeren aan eene partij wier zegepraal ik gelijkstel met den ondergang van den Staat."

2) Omtrent den band van *school* en *huisgezin* is het woord van den Heer *Brüggemann*, lid der Eerste Kamer in Pruissen, (8 October 1849) opmerkenswaard. „Die Schule ist nur die Ergänzung der *Familie* oder die Familie in einer ihrer wesentlichsten Pflichterfüllungen selbst. Der Lehrer der Schule ist der gemeinsame Vater." — Hier tegenover staat het woord van den afschuwelijken *Danton* in 1793 dat de kinderen Staatseigendom zijn (*les enfants des citoyens appartiennent à la République*) en de vrees van *Robespierre* voor ouderlijken invloed (*le fédéralisme domestique*).

3) A. J. van Beeck Calkoen, J. A. Grothe, W. J. van Beeck Calkoen, Nicolaas Beets, B. J. L. de Geer, E. A. Fruitier de Talma, N. D. Kemink, J. I. D. Nepveu, H. A. R. Vosmaer, A. J. M. van Asch van Wijck, H. H. Kemink, C. W. J. van Boetzelaer van Dubbeldam, A. G. de Geer, S. G. Jorissen, P. A. Broers, L. C. Hora Siccama, J. W. Gruneboseh, Lampsius van den Velden, A. J. W. Farncombe Sanders, J. J. de Geer van Oudegein, A. M. C. van Asch van Wijck, H. A. M. van Asch van Wijck, A. C. Holtius, W. J. van Hoytema, C. W. van Lijnden van Sandenburg, W. H. P. van Utenhove, X. Waller, H. G. Bijstra, H. A. F. Gobius, C. de Wilde, J. F. van Hoogstraten, J. van Dam van Veenhuizen,

G. Dorn Seiffen, Ph. Waller, D. J. Strick van Linschoten, J. A. C. Rovers, H. Bouman, N. G. van Nooten, W. F. L. Rengers, C. L. Schuller, Jac. Corn. Swijghuisen Groenewoud, J. Venning, J. Ultee, D. Das, C. D. Houtzagers, W. A. Perks, H. de Groot, C. van Dorssen, J. M. van Beynum, J. H. Ekker, F. J. J. van Heemstra, L. S. Schadee, R. van Meerlant, M. Vermooten, S. J. van Koppenhagen.

4) Onder de vele hoogleeraars, predikanten, mannen van naam en gezag in Kerk, Staat, wetenschap en maatschappij die de Adressen hebben onderteekend, zullen sommigen, naar mij voorkomt, ofschoon geen mannen van het vak, als *deskundigen* mogen worden beschouwd. Wanneer het geldt, gelijk thans, naleving van de Grondwet, regten van Kerk en Staat, Christelijke Volksopvoeding, tegemoetkoming aan Godsdienstbezwaren, gewetensvrijheid, daar moet de exceptie van niet-ontvankelijkheid tegen regtsgeleerden, staatslieden, godsdienstleeraars, *tegen al wie niet onderwijzer is of geweest is*, worden gewezen van de hand. Daarover behooren ook anderen te worden gehoord. Indien de beslissing aan eene vergadering *enkel van onderwijzers* wierd overgelaten, zou men dan tegen de werking van vooroordeelen, aan elken stand eigen, van gewoonte, van gehechtheid aan hetgeen men zelf opgebouwd en geroemd heeft, vrijgewaard zijn?

Onder *de mannen van het vak*, teekenaars der Adressen vóór het Paasch-reces, behooren, bijv. *Lemkes*, schrijver eener bekroonde prijsverhandeling over het verband van opvoeding en onderwijs en *M. D. van Otterloo*, wiens talrijke en uitnemende vertoogen (vooral ook in het *Nederl. Schoolblad* en in het *Nieuwe Ned. Schoolblad*), even als die van den Heer *van Woelderen* en anderen, veel te weinig bekend, in den kring van wetgevende magt en Regering, naar ik vrees, bijkans onbekend zijn; een treffend en treurig blijk te meer hoe zelden zelfs in de gewigtigste vraagstukken, bij hen wier meening beslist, belangstelling zich in eenigzins ernstig bestuderen openbaart.

5) De namen dezer predikanten zijn: O. G. Heldring, L. J. van Rhijn, Dr. F. C. van den Ham, L. Merens, J. H. Bösken, Dr. J. I. Doedes, D. Chantepie de la Saussaye, J. J. van Toorenenbergen, Prof. H. E. Vinke, Prof. H. Bouman, N. Beets, J. F. van Hoogstraten, S. G. Jorissen, J. G. Verhoeff, A. Slotemaker, Czn., A. M. Snouck Hurgronje, A. Jzn., J. J. L. ten Kate, B. J. H. Taats, P. J. Zijnen, L. G. J. Creutzberg, J. Borsius, J. H. Gerlach, Azn., J. Siblesz, D. Molenaar, P. Hasebroek, J. B. H. Bruinier, J. A. Barbas, W. P. van Zadelhoff, J. J. van Oosterzee, H. J. R. G. Theesing, P. H. Hugenholtz, Pzn., J. Binneweg, A. van Houten, C. J. Brutel de la Rivière, H. C. Voorhoeve, W. Opzoomer, L. G. James, D. Gildemeester, E. Moll, R. A. S. Piccardt, J. H. Gun-

ning, Jr., J. J. Richard, J. D. Holsteijn, A. Wzn., P. R. Abbink, L. Hzn., L. Schouten, C. A. Kam, van Leeuwen, C. J. Krafft, J. C. van de Vijver, E. D. La Bähler, L. Hzn., de Bruijn, A. J. Molenaar, J. A. Meulemans, B. Gewin, J. J. Knap, G. L. Fr. de Talma, G. A. van der Flier, P. M. Losgert, Azn., N. E. Ernst Velten, J. A. C. Nonhebel, B. Sypkens, V. Koningsbergen, Alb. van Toorenenbergen, J. D. B. Brouwer, J. A. Ten Bokkel Huinink, J. C. Eykman, H. Slothouwer, W. van den Bijtel, H. A. Leenmans, A. P. A. du Cloux, W. F. Trip van Zoutland, W. H. Eigeman, A. Dekkers, J. J. Gobius du Sart, W. J. Jorissen.

6) Vele dezer predikanten behooren tot de rigting van het merkwaardige Tijdschrift *Ernst en Vrede*. Ter karakterisering mogen eenige aanhalingen uit een soort van programma van den tweeden Jaargang (1854) verstrekken.

„Den aard en het wezen van een Kerkgenootschap achten wij te bestaan in de Leer, d. i. in de geformuleerde, de tot verstandelijke klaarheid gebragte waarheid. Reeds de aard der zaak duidt dit aan. Immers, *waaraan zullen wij eene Kerk als zoodanig erkennen, eene inrigting tot gemeenschappelijke godsdienstoefening en tot verbreiding der waarheid, indien er geen gemeenschap is van overtuiging omtrent den aard der godsdienst en het wezen der waarheid?* Voor huichelarij zijn wij voorzeker nooit en nergens gedekt; doch de onmogelijkheid, om hier beneden eene zuivere Kerk te bezitten en de heilige, algemeene Kerk zigtbaar te maken, mag ons het goede, ja noodzakelijke eener zigtbare kerkgemeenschap, al blijft die dan ook onvolkomen, geenszins doen voorbijzien. Waarop nu zal die steunen, indien niet op gemeenschap van uitgesproken overtuiging, d. i. van belijdenis? Wij zien niet in, dat hier een uitweg, ten zij dan een dwaalweg, mogelijk is; de dwaalweg der hierarchie, of de dwaalweg van een eenzijdig spiritualisme; wegen, die wij daarom beiden voor allerverderfelijkst houden, omdat wij de beginselen waarvan zij uitgaan onzedelijk achten. Of bestaat er geene onzedelijkheid, zoowel daar, waar de eenheid der Kerk in hare uitwendige inrigting gezocht wordt, hetgeen noodwendig tot het ondragelijkst despotisme, dat van reglementen en kerkbesturen, leiden moet, — als daar, waar, met geheele verwaarloozing en verachting van de beteekenis, die *het begrip* of *de leer* in het godsdienstige heeft, de eenheid gezocht wordt in die zedelijke eigenschappen des harten, hetzij dan natuurlijke opregtheid, hetzij bekeering en geestelijk leven, waarover het den mensch niet gegeven is te oordeelen?... „Niet alleen de aard van een kerkgenootschap eischt dezen zedelijken band der belijdenis, ook de historisch gegeven toestand de Nederlandsche Hervormde kerk handhaaft dien, en met het oog daarop vooral moeten wij uit naam der zedelijkheid, der eerlijkheid en de goede trouw tegen de bestaande leervrijheid protesteeren. Dat der Nederlandsche Hervormde kerk als zoodanig haar bestaan heeft doen

kennen door hare belijdenis; dat deze belijdenis de daad is geweest, waardoor zij als kerk geboren, een persoonlijk, van andere kerken onderscheiden bestaan heeft verkregen; dat zij vervolgens, overeenkomstig dit verkregen bestaan, zich nader heeft georganiseerd en zich eene inrigting naar haren aard gegeven heeft; dat zij zich van de in haren boezem opgekomen dwalingen, waarin zij eene geheele omkeering harer beginselen, eene geheele vernietiging van haar bestaan zag, door vollediger ontwikkeling en vaststelling van sommige harer beginselen, heeft gezuiverd, — dit zijn onwedersprekelijke feiten. Niet minder waar is het, dat de nieuwe kerkorde, die van het jaar 1816, — hoe men ook over haren oorsprong en zamenstelling denke — de verbindende kracht der formulieren niet opgeheven, noch aan de Nederlandsche Hervormde kerk een anderen grondslag gegeven heeft, of heeft kunnen geven, dan dien zij in hare belijdenis bezat. . . . Wij meenen dat de bestaande *leervrijheid* geen regt daarstelt; dat kerkelijke personen en besturen, volgens goddelijk en menschelijk regt, in de eerste plaats verpligt zijn, de leer der Kerk te handhaven, zal de Kerk niet ontbonden worden, het gansche liturgisch gedeelte van haar eeredienst niet tot een blooten vorm verlaagd, en de plegtige bevestiging in kerkelijke ambten niet tot ontstichting in plaats van tot stichting der gemeente strekken."

Hiertegenover is het gevoelen van den hoogleeraar *Hofstede de Groot*, dat Kerkleer, in eene *Christelijke* Kerk ongeoorloofd, in eene *Evangelische* Kerk ondenkbaar, in de *Ned. Herv.* Kerk niet bestaat. Omtrent de juistheid van soortgelijk beweeren heb ik mij de volgende bedenkingen veroorloofd: ,, Als Kerk geen leer te hebben, is de leer, bijkans had ik gezegd de eer, der Nederlandsche Hervormde Kerk. Als Kerk niet te gelooven, haar geloof. Zij belijdt alleen dat ze niets belijdt. Haar band is de uitwendige kerkvorm en voorts afkeer tegen het liefdelooze eener waarheid, die, wat ergerlijk bestaan! in haar overmoed, aan den leugen gelijkheid van regten betwist. Velen welke de losbandigheid betreurden, betreuren ze nog, maar beweeren thans haar legaliteit. Het ongerijmde *quatenus*, bij de uitlegging eener verbindtenis welke dan tot niets verbindt, is, om de overmagt der tegenpartij, als verontschuldiging van eigen berusten in de zaak, niet ongevallig. — Aldus zou voortzetting en ontwikkeling der Reformatie in onze Kerk met dit ééne woord de volkomenheid bereikt hebben: *de Kerk weet dat ze niets weet.* Het is de wetenschap welke door de Oudheid in den uitnemendsten van haar wijsgeeren geroemd werd: ,,eo praestare caeteris quod illi, quae nesciant, scire se putent, ipse, se nihil scire, id unum sciat." Ik onderzoek niet of dit getuigenis van onvermogen der menschelijke wijsbegeerte aan de tijden en Natiën voegt welke door het licht van de Openbaring Gods worden bestraald. Ik vraag niet of dit scepticisme geschiktelijk ten regel van Godsdienstoefening gesteld wordt, en of een Kerkgenootschap veilig op eerbiediging der regten enkel van twijfelarij en

ongeloof berust. Wil men zoodanige Kerk, het is haar voortreffelijkheid niet, het is haar identiteit met de Nederlandsche Hervormde Kerk die ik betwist."

7) Vrijheid der bijzondere scholen hebben wij steeds voorgestaan; maar tevens bruikbaarheid der *openbare* school voor eene *Christelijke* Natie; ook dit, niet als *gunst*, maar als *regt*.

Velen pogen zich zelven en anderen diets te maken dat *Christelijke Volksopvoeding*, òf ook thans in de *gemengde* school, òf daarbuiten, door *catechetisch onderwijs* mogelijk is.

Waar zoodanige *illusiën* stand houden, is redenering overtollig.

Doch aan hen die, nu ten minste, van het ijdele dezer voorspiegelingen overtuigd zijn, vraag ik, of het te veel gevergd is, wanneer wij verlangen: *in den regel de afzonderlijke Volksschool* voor *Christenen* en *Joden*, voor *Protestanten* en *Roomsch-Catholicken*, krachtens Grondwet en historie, als *regt*, niet als *gunst*.

Bruikbaarheid der openbare school voor eene Christelijke Volksopvoeding is een grondwettig en ook historisch regt van het Nederlandsche Volk. Het geldt hier een *nationaal* regt; er zijn regten, die van de willekeur, noch der Kroon, noch der Staten-Generaal, maar enkel van het gemeen overleg behooren afhankelijk te zijn; er zijn *historische* regten waaronder hier te lande de Christelijke Volksopvoeding behoort, waarop, ook niet met gemeen overleg van de drie takken der wetgevende magt, inbreuk mag worden gemaakt.

We eischen geene *Gezindheidsscholen*, maar scholen *voor de Gezindheden bruikbaar*. Voor *Protestanten*, hetzij Hervormden of anderen, die aan het geloof der Kerk en aan de grondtrekken der Reformatie gehecht zijn, is eene school *onbruikbaar*, waaruit, om der Israëlieten wille, het Christelijk beginsel, om der Roomsch-Catholieken wille, de Bijbel en de Volkshistorie geweerd wordt. Geene openbare Gezindheidsscholen, maar inrigting van het openbaar schoolwezen zóó dat Christelijke Volksopvoeding niet onmogelijk worde gemaakt." *Narede op een vijfjarigen strijd.*

8) „Wat wil," zeide ik op 1 Dec. 1851, „de wet van 1806? Zij heeft, vereeniging *ondersteld*; maar zij heeft *voorgeschreven* opleiding tot *Christelijke* deugden. En dat zij niet enkel in naam het Christelijk beginsel bedoeld heeft, blijkt uit de afzonderlijke bepalingen die voor *Israëlitische* scholen gemaakt zijn. Die wet heeft ook gebruik van de Heilige Schrift en voordragt der volkshistorie gewild. Maar wat is er gebeurd? Eerst is er eene strekking naar proselytisme geweest. Zoo iemand, dan heb ook ik mij tegen dezen zijdelingschen invloed op de Roomschgezinden verzet. Naderhand is men in een ander uiterste vervallen; de Bijbel, de volkshistorie en het Christelijk element is van lieverlede geweerd, en van welke *traditie* heeft men zich hiervoor bediend? Het Christelijk beginsel is opgevat in den zin van een Chris-

tendom, onergelijk ook voor de Israëliten, en van eene zedekunde zonder eenigen dogmatieken grondslag. Het voorschrift van de wet is prijs gegeven, om vast te houden aan eene onderstelling, waarbij voorzeker de ontwerpers van de wet nooit aan zoodanige verandering van omstandigheden noch aan dergelijke gevolgtrekkingen hadden gedacht."

Het is een stout beweeren in het Voorloopig Verslag, namens de groote meerderheid, dat er in dit ontwerp van wet „geenszins eene afwijking van de wet van 1806 bestaat."

9) Nog erger zou het zijn, wanneer, naar veler wensch, een dienstbaar maken aan *Christelijke* Godsdienst en zedelijkheid voorgespiegeld wierd. Zoudt ge hiermede worden gebaat? O, al te argelooze onbezorgdheid! De ervaring sedert 1806 heeft getoond wat tegen den aard van gemengde inrigtingen het woord *Christelijk* vermag.

De elasticiteit der uitdrukking *Christelijk* is vooral in het Schoolwezen gebleken. De rekbaarheid wordt gesystematiseerd. De beteekenis van het bijvoegelijke naamwoord wordt van den aard der Volksschool afhankelijk gemaakt. De Volksschool is Christelijk, in zoo ver de algemeenheid van haar inrigting dit vergunt. Soort en mate der Christelijkheid wordt aan tijd en plaats, aan omstandigheden ondergeschikt. De Regering, ondanks de legale aanprijzing eener opleiding tot Christelijke deugd, is en blijft geheel onbelemmerd. Er kan opleiding zijn tot Christelijke deugd, waar de naam des Heeren niet genoemd wordt. Er zou eene Christelijke School kunnen zijn, onergerlijk voor Mahomedaan en Heiden. — Ik overdrijf de denkbeelden niet, die ik bestrijd. Integendeel; mij zelven is, toen ik over deze Christelijkheid der Heidenen eenigzins bevreemd was, meermalen met hartstogtelijkheid gezegd: is dan mededeelzaamheid, barmhartigheid, nederigheid, liefde, in uwe schatting geen Christelijke deugd, en wanneer men de kinderen daartoe vermaant en opleidt, is dit geene Christelijke school? Gij zegt, zedekunde kan zonder geloofsleer niet gekend, zonder geloofskracht niet worden beoefend; het kind moet tot CHRISTUS worden gebragt; geen zegen, waar oog en hart en gebed niet tot Hem gerigt worden. Dit is uwe meening; eigendunkelijke beperking van hetgeen veel ruimer uitlegging eischt. Gij zijt exclusief; wie geeft u de bevoegdheid den bekrompen maatstaf die u behaagt, tot algemeenen maatstaf te stellen?

In 1849 schreef ik: „In eene onlangs aan de leden der Staten Generaal rondgedeelde *Schets eener wet op het Lager Onderwijs* door een ongenoemde, lees ik: „Art. 1. Het Lager Onderwijs heeft ten doel.... de gestadige opwekking en aansporing tot Christelijke deugd en pligtbetrachting." Voortreffelijk! maar wat volgt er? „*Christelijke* DEUGD: de uitdrukking aldus is ruim en onbepaald genoeg, om zelfs door Israëliten geadmitteerd te kunnen worden; zij is geruststellend voor hen, die het *Christelijk* beginsel in de wet wenschen

gehandhaafd, althans erkend te zien." — In Art. 2 lees ik: „Het Lager Onderwijs omvat als zoodanig:... Godsdienst en Zedeleer." Voortreffelijk! maar wat volgt er? „*Godsdienst:* men moet de godsdienst als element van het Lager Onderwijs erkennen of niet erkennen. In het laatste geval drukt op de wet de blaam van Atheisme, welke moeite men zich ook zou willen geven, om langs andere wegen de godsdienstige ontwikkeling van het volk te bevorderen. Bij gemis van het woord: groot gevaar voor impopulariteit van het Lager Onderwijs." — „Bij gemis van het *woord!*" — Ik wil de wenschelijkheid en noodzakelijkheid van het behoud ook der woorden niet ontkennen; ik ben overtuigd van de onvermijdelijke impopulariteit van een Onderwijs waarbij Godsdienst en Christendom niet zou worden genoemd; maar ik heb, ook nog te dezen dage, van de Nederlandsche Natie, die onder de Godsdienstige en Christelijke Natiën geteld wordt, te goeden dunk, om te meenen dat de bezwaren zouden vervallen door de plaatsing van een dubbelzinnig en bedriegelijk woord in de wet."

Tegen zoodanige *concessie*, op een woordenspel gegrond, waarschuw ik met te meerderen ernst, omdat het mij, ook in verband met de laatste Memorie van Toelichting, (minder evenwel na het voorloopig Verslag) niet onwaarschijnlijk voorkomt dat de Regering, om het *groot gevaar voor impopulariteit* te ontgaan, welligt niet ongezind is ter opneming van het *woord*; als tovermiddel waardoor, in het kritieke tijdsgewricht toegediend, de aanneming van het ontwerp zou kunnen worden beslist.

10) Het Adres van den heer *van Beeck Calkoen* begeert verwerping van een ontwerp hetwelk uit de Volksopvoeding het Christendom verbant: van *splitsing* der school wordt geen melding gemaakt. Intusschen de bedoeling schijnt uit de namen van velen der onderteekenaars (daaronder *N. Beets*, begaafden schrijver van het uitmuntend opstel *Fantasie en Werkelijkheid*) onmiskenbaar. Zelfs deze nuance der twee hoofdadressen brengt overeenkomst in strekking en doel aan het licht. In het Adres der predikanten wordt, na de *premissen*, ook de *conclusie* gemaakt. Het Adres uit Utrecht daarentegen verlangt vrienden van Christelijk onderwijs, niet in naam, maar in der daad, tot het zelf maken van de conclusie, tot het zelf noemen van de *afzonderlijke* school (*c'est toi qui l'as nommé*, als bij den treurspeldichter) te dwingen. Het eerste Adres doet uitspraak, het tweede, door verzwijging van het eenige redmiddel, drijft den radelooze tot eigen overleg. Het eerste zegt: *Omdat gebleken is* dat op de gemengde school er alleen in naam Christelijk onderwijs kan zijn, geef mij de afzonderlijke school; het tweede noodzaakt, *indien het blijkt*, tot de conclusie, althans in vroeger dagen van *de Wekker:* „Afzondering naar de twee groote afdeelingen der Christenen onder ons, wij bekennen het ronduit, schijnt ons het eenige middel om de Christelijke Volksopvoeding te redden."

11) De krachtige protesten van den heer *Buddingh* en anderen zijn bekend.

Nog in November heb ik mij veroorloofd den hoogleeraar te tellen onder de meest heftige bestrijders van dergelijke wet. „Ik wijs op een landgenoot, met wien ik zelden overeenstem, maar wiens gevoelen, om de uitgebreidheid van zijne betrekkingen en invloed, van veel gewigt is, den hoogleeraar *Hofstede de Groot*. Deze, bij de optelling der voor den Christen bedroevende verschijnselen onzer dagen in Nederland, zeide ten vorigen jare 1855: „In onze staatsscholen zal het voortaan eene misdaad zijn Christus Gods Zoon te noemen, indien althans eene nu door de Regering voorgedragen wet wordt aangenomen. Zoo zal Christus verdwijnen uit de volksopvoeding.” De voordragt heeft, in de hoofdgedachte die bij den hoogleeraar zooveel verontwaardiging verwekt had, geen verandering ondergaan. Derhalve was ook ik verbaasd over den aanhef van het Adres der Hoofdvereeniging in 1856: „Hoogst aangenaam is het haar te kunnen aanvangen met eene betuiging van groote ingenomenheid met den geest en de strekking dezer wet. De scheiding van Lager en Middelbaar onderwijs, in zooverre als nu voor elk eene afzonderlijke wet zal worden gegeven, de zorg voor de opleiding van toekomstige onderwijzers, voor het bestaan en de verdere vorming der werkelijke onderwijzers, voor eene toereikende hulp van hen in talrijk bezochte scholen, voor hun pensioen, als zij moeten worden ontslagen, de bepaling van twee rangen voor onderwijzers en onderwijzeressen, de omschrijving der bekwaamheden, daartoe noodig, de wijze van het afnemen der examens, de handhaving van de zedelijke en godsdienstige strekking van 't onderwijs, bij strenge afzondering der school van alle kerkelijk bestuur, de regeling van het toezigt op het bijzonder onderwijs, benevens nog andere bepalingen, maken deze wet, naar ons oordeel, zeer aannemelijk; terwijl het, onzes inziens, ontbrekende of min doelmatige doorgaans zoo weinig ingrijpt in het geheel dezer wet, dat zij met geringe moeite tot eene voortreffelijke regeling van 't Lager onderwijs zal kunnen leiden. Wij zullen zoo vrij zijn, haar artikelsgewijze na te gaan, om wijzigingen in bijzonderheden, en mede enkele veranderingen van meer belang, daarin voor te stellen, en zullen dit duidelijkheidshalve in den vorm van amendementen doen. Ook willen wij onze vreugde over eenige artikelen niet terughouden, en hunne aanneming alzoo verzoeken.”

Afkeuring en weerzin (als of men met eigen antecedenten onbekend ware) zonder toelichting van het raadsel, door blijdschap en opgetogenheid vervangen! Weldra echter heb ik de *captatio benevolentiae* ontwaard; de hoogleeraar wil de *gemengde* school, maar welke? hij wil ze; met dien verstande dat ze, na verwijdering van den Israëliet, *Christelijk* zij. Het heusche woord van lof en dank is de voorbereiding om straks het argelooze Gouvernement te verschalken en de hoofdgedachte van het voortreffelijk ontwerp (ter zijdestelling van het Christendom) er uit te ligten bij *amendement*.

12) De *Afgescheidenen*. — Vrijheid van *bijzonder* onderwijs mag het lokaas niet zijn ter prijsgeving, tot groot nadeel der bevolking, van het regt der gezindheden op de *openbare* Volksschool.

„Geen heerschende Kerk," zeide ik in 1849, „geene miskenning der regten van den Staat. Maar ik voeg er bij dat de regten der Gezindheden, haar karakter van corporatiën *juris publici*, moet worden geëerbiedigd. De Staat is geen *abstract* wezen afgescheiden van de Natie, gelijk zij wezenlijk bestaat; geen *almagtig* wezen, dat volstaan kan met aan de Kerk te geven datgene waarop zij als corporatie *juris privati* regt heeft. Het is niet genoeg als de Staat bijv. het *bijzonder* onderwijs aan de Kerk gunt, en eigenmagtig in deze en andere zaken, ten aanzien der *openbare* aangelegenheden, waar de Godsdienst ter sprake komt, beschikt. Indien ge het regt van de Gezindheden tegenover den Staat, ter regeling ook van de *openbare* instellingen, niet aanneemt, vervalt ge in het revolutionair systeem van den *absoluten* Staat, die eene eigen Godsdienst heeft of zich aan ongodisterij overgeeft en wiens vrijgevigheid zich bepaalt tot het toelaten aan de Gezindheden van hetgeen, in den beperkten kring van bijzondere inrigtingen, aan de bedoelingen van den Staat niet hinderlijk is. Dan hebt ge een Staat die de Gezindheden *duldt*, en op de inrigtingen door de Natie bekostigd, aan de bevolking toedient die godsdienstige begrippen, welke de Regering voor genoegzaam en onschadelijk houdt. Die soort van godsdienst van Staat kan ieder oogenblik veranderen, naar het goedvinden van ieder Gouvernement. Ge hebt dan, ten slotte, eene godsdienst van Staat, gerigt tegen al hetgeen waarop door de Gezindheden, waarin de Natie verdeeld is, prijs gesteld wordt."

Een onzer Christelijke vrienden, wiens talenten en verdiensten, vooral ook omtrent onze Christelijke schoollitteratuur, ik hoogschat, doch voor wiens beschouwing van Staat en Kerk ik, ook om den invloed zijner krachtige en geestige taal, beducht ben, Ds. *de Liefde* (in het *Volksmagazijn voor Burger en Boer*), na te hebben verzekerd dat de Staatsmagt door God is verordend tot een *louter regterlijk administratief ligchaam* en dat de Nederlandsche Staat een *volkomen onzijdig* standpunt heeft ingenomen (daarlatende de vraag of de Staat scholen oprigten *mag* of *moet*) verklaart: „het is mijn hartelijke wensch dat het Ontwerp aangenomen worde." Vooral om drie redenen. *a.* Omdat op de openbare school *geen Christendom zijn zal*; — maar een *quasi-Christendom*, onder den naam van Godsdienst en zedelijkheid zal er wel zijn. *b.* Omdat het hem vrij zal staan van die school *geen gebruik te maken;* — maar dit zal aan duizenden, die geene keus hebben, niet vrij staan. *c.* Omdat de oprigting van bijzondere scholen geheel en al wordt vrijgelaten en er eene schoone gelegenheid is om zijn geld wel te besteden; — maar zoo wordt van den Christelijken ijver der rijken het lot der minvermogenden

afhankelijk gemaakt en op de genoegzame kracht van het *voluntary system* eene berekening gebouwd, die overal gefaald heeft.

13) Door de Roomsch Catholijken (ik bedoel hen die R. C. *zijn*) wordt op *zien komen* gespeeld.

Niet ongaarne zouden zij de gemengde school zien; wanneer tegen het insmokkelen van Godsdienstig onderwijs als verbodene waar (vooral ook door de opneming van de Israëlieten, als grenswachters) genoegzame waarborg verleend wierd. Volgens den wensch en eisch van den R. C. Geestelijke (den heer *Broere*) reeds in 1840: „Men moest in scholen voor verschillende Gezindheden, *alle behandeling van Godsdienstige onderwerpen verbieden.*"

Daarentegen, wanneer zij, om het ontwaken van antipapistische felheid, voor het herleven van *vrijzinnig proselytisme* onder de leus van *Algemeen Christendom* beducht zijn, zullen ze verlangen, hetgeen ze vroeger steeds, toen ze niet aan de mogelijkheid van suprematie dachten, als *nec plus ultra*, hebben gevraagd. In *de Tijd* van 22 Febr. leest men: „Ons programma was en is op dit oogenblik nog: 1. Vrijheid van onderwijs, en die vrijheid niet belemmerd door eene dusdanige inrigting van het Staatsonderwijs, dat het vrije onderwijs onmogelijk wordt gemaakt. 2. In het Staatsonderwijs afzonderlijke scholen voor de verschillende gezindheden, als en waar het mogelijk is. 3. Waar het niet mogelijk is en de gemengde school moet behouden worden, een onderwijs dat voor geene gezindheid aanstootelijk is."

14) Als zeer merkwaardige bijdrage ter beantwoording strekke he slot van een in de zitting van de Gemeenteraad van 's Gravenhage van 25 Maart ingekomen Adres van *de godsdienstige Israëlitische schoolcommissie* aldaar.

„Nu, nadat binnen drie jaren het schoolgebouw met al zijne benoodigdheden is daargesteld; nadat alzoo ten behoeve der minvermogende Israëlitische jeugd voor een aantal van omstreeks 250 kinren, wat hunne godsdienstige en maatschappelijke opleiding betreft, naar vermogen is gezorgd; nu, nadat de schoolcommissie met eenige meerdere juistheid, de kracht, of liever de zwakte harer geldmiddelen kan begrooten; maar tevens, nadat zij de rij der middelen tot voorziening in het tekort zonder gewenschten uitslag heeft onderzocht en zelfs sommige beproefd, — gevoelt zij zich gedrongen, ja in het belang der haar toevertrouwde instelling verpligt, den weg, dien zij drie jaren geleden niet meende te moeten inslaan, op dit oogenblik te moeten kiezen.

„Een terugblik op uwe beraadslagingen in 1853, over dit onderwerp gehouden, zal haar te dezer plaatse de gelegenheid geven, de gronden der toen genomen afwijzende beslissing bescheiden en met

allen eerbied, doch tevens met de diepste overtuiging in het belang van een voor haar zoo gewigtig vraagstuk, te wederleggen.

„De Gemeenteraad beschouwde de Israëlitische school als eene secteschool. Ware zij dit, de ondersteuning uit de openbare kassen zou welligt minder te regtvaardigen geweest zijn. De Israëlitische scholen voor armen en minvermogenden (welke hier te lande sedert het jaar 1816 bestaan, en hoedanig de school in quaestie er eene is) worden noch door bijzondere personen opgerigt, noch door onderwijzers voor eigen rekening ondernomen. Ook zijn zij niet het eigendom van eene Israëlitische kerkelijke gemeente, hoezeer sommige leden dier gemeenten, ten behoeve dier scholen, bij wege van geheel vrijwillige, en dus weldadige contributie, daaraan ondersteuning verleenen.

„Integendeel, de Israëlitische scholen zijn van Regeringswege als zoodanig erkend, ja, wat meer is, in den jare 1816, bij de toenmalige organisatie, door de Regering zelve geregeld; aan haar als Rijksinstelling verbonden; door de Regering tot op den huidigen dag jaarlijks gesubsidiëerd, waartoe bij name gelden op 's Rijks begrooting worden aangewezen. De leden der schoolcommissien worden geheel buiten medewerking van eenig bestuur der kerkelijke gemeente, waaronder de school is gelegen, door den Minister van Eeredienst benoemd, en aan dienzelfden Staatsdienaar zijn de schoolbesturen, wat hun geldelijk beheer betreft, nog steeds rekenpligtig. En geen wonder, want de zoogenaamde *Israëlitische scholen* zijn, hoezeer het onderwijs in de godsdienst ook daarop wordt gegeven, geene eigenlijk gezegde godsdienstige scholen, maar als eene afzonderlijke soort van instellingen bij de algemeene schoolwetgeving bekend, en steeds door de verschillende deelen van het Staatsbestuur als zoodanig beschouwd.

„De reden voor het bestaan dier afzonderlijke scholen is voorzeker hierin gelegen, dat bij de meerdere tijdruimte, welke voor het Israëlitisch godsdienstig onderwijs noodig is, en tevens het verschil van leeftijd, waarop dat onderwijs, in vergelijking van het onderrigt in de godsdienst van andere gezindheden, uit den aard der zaak moet gegeven worden, het voor het minvermogende Israëlitische kind niet aan de gelegenheid zou ontbreken, om ook van Rijkswege in zijne behoefte aan zijn maatschappelijk onderwijs en maatschappelijke ontwikkeling te doen voorzien.

„Daarbij komt, dat over de Israëlitische scholen, door de burgerlijke schoolcommissien, de schoolopzieners, toezigt wordt uitgeoefend; dat in die scholen bij het onderwijs naar alle van hoogerhand gegeven voorschriften wordt te werk gegaan, zoo dat deze scholen al het eigenaardige eener openbare lagere school, maar volstrekt niets van het karakter eener, wat men noemt, bijzondere school der eerste klasse bezitten.

„Bestond al de mogelijkheid tot toelating van al de Israëlitische kinderen op de Gemeente-armenscholen (des neen), het zou altijd de vraag blijven, of de Israëlitische minvermogende kinderen aan het

bezoek dier scholen niet zoo veel tijds zouden moeten opofferen, dat voor hunne godsdienstige opleiding te weinig tijdruimte overbleef, welk gevaar de algeheele verplaatsing der Israëlitische kinderen naar de Gemeentelijke scholen al weder van zelf zou verbieden.

„Met juistheid werd in 1853 in uw midden opgemerkt, dat uit het geven eener enkele toelage voor de burgerlijke Gemeente, geen gevaar van voortdurende verpligting wordt geboren, daar nimmer te voren zoodanig *jaarlijksche* subsidie van U Edel Achtbaren is gevraagd of door u toegestaan.

„Vele Gemeentebesturen in Nederland, van de waarheid overtuigd, dat de Israëlietische scholen geene sectescholen zijn, maar daarentegen (gelijk hier boven is getoond) scholen, welke op goede en door de Hooge Regering erkende en toegepaste gronden, tot openbare lagere scholen voor de minvermogende Israëlieten zijn daargesteld, zijn gewoon, zoodanige scholen (en zulks onder het oog en met de goedkeuring der hoogere besturen), hetzij door het verleenen van localiteit, hetzij door het geven van jaarlijksche subsidie uit de Provinciale of Gemeentelijke kassen, krachtig te ondersteunen; beroepende zich de schoolcommissie, onder vele andere, om de navolgende haar bekende voorbeelden: De godsdienstige en maatschappelijke scholen te Utrecht en Nijmegen genieten eene jaarlijksche subsidie uit de Gemeentekas, evenzoo in onze eigene provincie, die te Dordrecht. Nog zeer onlangs voorzag de Gemeenteraad van Haarlem in de behoefte van localiteit voor de Israëlitische school aldaar.

„Maar de schoolcommissie kan den Gemeenteraad van 's Gravenhage, op een ander, luider sprekend voorbeeld wijzen; een feit, dat den steller van haar in 1853 ingediend verzoekschrift onbekend is geweest: de toenmalige Stedelijke Raad van 's Gravenhage besloot, in zijne vergadering van 25 Februarij 1835, aan deze zelfde schoolcommissie, ten behoeve van de daarstelling van het schoolgebouw, dat zij nu om gebrek aan voldoende ruimte heeft moeten verlaten, eene toelage uit de stadskas aan te wijzen, van welke gift in der tijd dankbaar en nuttig gebruik is gemaakt.

„Sedert dat tijdstip is de betrekking der Israëlitische school tot den Staat en de Gemeente niet in het minste veranderd, noch heeft de schoolwetgeving in die verhouding eenige de minste wijziging gebragt. Waarom dan zou het verlicht en voor het onderwijs zoo krachtig ijverend bestuur van deze dagen, in de bewilliging van een gelijk verzoek der schoolcommissie eenig meerder gevaar zien dan zijne voorgangers?"

15) Aanhaling uit *eene bede om Christelijke en Israëlitische Volksscholen als eene volstrekte behoefte voor ons Vaderland, door* C. E. VAN KOETSVELD. Een merkwaardig geschrift. Wat de bede zelve betreft, niet dan op gronden van vrijzinnig radicalisme wederlegbaar, en waarover ik mij te meer verblijd heb, omdat men het wijken van de be-

zwaren tegen de afzonderlijke school mag te gemoet zien uit een nader overdenken van de motieven der bede en van de berigten die omtrent den toestand van het schoolwezen door den Auteur zelven worden medegedeeld (het Christelijk beginsel, zegt hij, is op den achtergrond geschoven, ja! wordt hier en daar naauwelijks meer bij oogluiking toegelaten). Z.W.Eerw. zal, dunkt mij, erkennen dat het bederf der openbare school niet door toegeeflijkheid aan de Israëlieten (wier vermeend belang bij eene algemeene Volksschool, ook tegen hun wil en dank, door vrijzinnigen en Roomschgezinden geëxploiteerd wordt) ontstaan is, en dat, vooral ook ten aanzien van vereeniging met R. C., de treffende toespraak geldt in eene Circulaire van de Kerkeraad der Hervormde Gemeente te 's Hage (1842) bij het oprigten van eene nieuwe Diaconie-school. „Wat de ouders doen, dat willen wij ook en voeden de kinderen op in onzen eigen geest, naar de Godsdienstige kennis die ons is gegeven, naar het geloof dat wij omhelzen. Het ligt in den aard der Stedelijke Inrigtingen, die de kinderen van alle geloofsbelijdenis vereenigt, het wordt door de wetsbepaling gebiedend gevorderd dat dáár alleen de algemeene Godsdienstige waarheden en beginselen worden voorgesteld en ingegeven. Onze tegenwoordige dagen vooral doen hoogere eischen. Op de school, waar allen voor dezelfde belijdenis worden gekweekt, kunnen wij het geschiedboek van ons Vaderland, zonder vrees voor krenking, op elke bladzijde openslaan en onbewimpeld lezen. Wat meer nog zegt, wij kunnen het Boek der Openbaringen Gods, den Bijbel kunnen wij in handen geven, en door den geheelen gang en geest van het onderwijs kan de Christelijke zin alzoo worden verlicht en veredeld, dat zij tegen de aanvallen van het bijgeloof voor altijd gewaarborgd zijn."

16) *De Arnhemsche Courant.* Bijv. in het n°. v. 23 April: „De beweging is niet anders dan een *volkswaan* opgewekt en geëxploiteerd door revolutionairen. *Revolutionairen* — al noemt een deel zich antirevolutionair; want zeer zeker is het erkend doel van hun streven, eene omwenteling in de hervormde kerk tot stand te brengen, en daarnaast eene omwenteling in den Staat."

Soortgelijke beschrijving onzer politiek vond ik dezer dagen in de merkwaardige beschouwingen die de heer *Esquiros* in *la Revue des Deux Mondes* over Nederland mededeelt. Daar leest men over mij: „Le parti auquel se rattache cet homme d'Etat a des racines dans l'ancienne république batave. Confondant l'ordre religieux et l'ordre politique, il aspire à une sorte de théocratie protestante ... Si le parti de Mr. Groen était aux affaires, il effacerait tous les progrès et toutes les conquètes de l'histoire contemporaine ... Ce parti s'appuye sur les deux extrêmités de l'échelle sociale, la classe aristocratique et la classe pauvre. La classe moyenne le repousse. A voir les stériles et chimériques entreprises de Mr. Groen, on regrette qu'un esprît d'élite épuise ainsi son énergie sur un anachronisme." — Zijn veer-

kracht aan een anachronisme te besteden, kan inderdaad een bron van zelfbedrog en teleurstelling zijn. Voor de Fransche liberalen die nog steeds op het doen herleven der dagen van 1789 bedacht zijn, is dé wenk van *Guizot* nuttig. „Nos pères de 1789 ont été condamnés à passer des perspectives du Paradis aux scènes de l'Enfer. Dieu nous garde de l'oublier!" En wat de vruchten aangaat van vrijzinnigen ijver, is de scherpe kritiek van *Montalembert* niet onjuist: „Les libéraux ont si bien conduit les affaires que deux fois en un demi-siècle leur système a abouti à l'abdication et à la suppression possible de tout droit et de toute liberté, et cela aux applaudissements des honnêtes gens effrayés."

Wat mij zelven aangaat, ik kan ook in 1856 niet dan herhalen wat ik in 1849 (reeds vóór den vijfjarigen strijd èn in *de Nederlander* èn als lid der Volksvertegenwoordiging) schreef. „Om de overtuiging te geven dat het doel waarnaar ik streef, vereenigbaar is met de vrijheid en met hetgeen in de negentiende eeuw vereischt wordt, heb ik geene moeite gespaard; heb ik, openlijk en openhartig, in elke betrekking, onder elken vorm, mijne zienswijs, bij herhaling en zonder ophouden kenbaar gemaakt. Desniettemin geld ik bij menigeen voor het tegenovergestelde van hetgeen ik ben. Desniettemin heet ik onvoorwaardelijk voorstander van hetgeen onherroepelijk voorbij is; vijand van al wat in Staatkunde en wetenschap tot vrije ontwikkeling der menschheid behoort. Ik heb een afkeer van elke Grondwet; ik wensch ondermijning van elk Constitutioneel Gouvernement. Ik bestrijd de revolutie, ik schrap haar van de geschiedenis uit. Dit belet niet dat ik, waar ze mij te pas komt, zelf van haar gebruik maak; dat ik in haar geest, ter doordrijving van mijne inzigten, te werk ga. Terwijl ik de regten der Roomsch Catholijken bedreig, reik ik hun, ten nadeele van het Protestantisme, de hand. Mijn normaaljaar is, 1794 voor den Staat; 1619 voor de Kerk. Alle middelen, revolutionair of anti-revolutionair, zijn voor mij goed. En wat bedoel ik? ô dit is, schoon ik het ontken en ontveins, helder en klaar. De verrijzing van het oude Nederland bedoel ik; met den Stadhouder, herschapen in een Oosterschen Monarch en Autocraat; met bekrompenheid, met onverdraagzaamheid, met het Christelijk beginsel, onder den liefelijken vorm eener voor ieder Staatsburger (gelijk de onderdaan en lijfeigen bij voortduring zal wordeu genoemd) gedwongen teekening van al de Symbolische Schriften eener Gezindheid. En wat dies meer zij. Welligt is er buitendien nog veel, niet minder ongerijmd, dat mij te laste gelegd wordt. Ik ben onvermogend tegen deze halstarrigheid der beschouwing. Het terugnemen van eene enkele, zelfs van de meest ongerijmde dezer aanklagten, door iedereen, terwijl ik leef althans, reken ik ondenkbaar. — Van sommigen, van velen welligt, zie ik reeds nu billijker oordeel, met eenig vertrouwen, te gemoet."

17) Mijn eigen gevoelen over de juistheid dezer onderstelling, om-

trent *l'Indépendance Belge*, (den Belgischen *Constitutioneel*,) zou ik, had de heer *v. Hall* (naast mij gezeten en die over mijne stoutheid verbaasd en bijkans ontsteld scheen) er om gevraagd, ronduit hebben medegedeeld.

18) Reeds in 1837 opperde een vermaard geleerde (de hoogleeraar *Schlosser* te Heidelberg), op grond mijner ingenomenheid met de Christelijke zelfverloochening van Prins Willem I, den twijfel of hiermede welligt een jagen naar gunst, bezoldiging, hooge betrekkingen, en ordeteekenen in verband stond. „Wir hoffen dass es nicht in Holland wie in Deutschland ist, wo man mit der Frömmigkeit nach Gunst, Besoldung, Stellen und Orden jagt." Ik heb hem desaangaande, naar vermogen gerustgesteld. „Quant à la Hollande, si M. *Schlosser* vent prendre des informatious, il sera pleinement rassuré à est égard." (*Archives de la Maison d'Orange Nassau* IV. Pr. p. 78). — In de Tweede Kamer, na eene scherpe zinspeling op eergierig onruststoken, gaf ik in 1851 ten antwoord: „Voor de weinigen die met mijne lotgevallen bekend zijn, levert mijn geheele levensloop het bewijs dat, zoo dikwerf ik door omstandigheden gebragt werd waar de baan tot aanzienlijke betrekkingen scheen geopend te zijn, — ik zeg niet dat ik ze had kunnen bereiken, — maar dat ik, om getrouw aan mijne beginselen te zijn, altijd gedaan heb, wat noodig was om ze *niet* te bereiken."

19) In 1837 schreef ik omtrent het zoogenaamd *Algemeen Christendom op de gemengde school.* „Gelijk de Staat, zóó kon, zóó moest, meende men, ook het onderwijs van de Kerk worden gescheiden, gescheurd; en, gelijk door zamensmelting der nationale verscheidenheden eenheid in den Staat, zoo werd *eenheid van Godsdienstig onderwijs op de school door zamensmelting der geloofsverscheidenheden* gezocht. Hoedanig onderwijs moest hieruit ontstaan? Een onderwijs regtstreeks tegen alle Gezindheden, althans tegen alle Christelijke Gezindheden gerigt. Zonder verband tot die geopenbaarde leer waarin de wortel van alle verandering des harten, van alle pligtbetrachting ligt, zijn opwekkingen tot deugd niet anders dan opwekking tot Heidensche zelfgenoegzaamheid, waarbij men eerzucht en belang als verderfelijke surrogaten voor Evangelische waarheden gebruikt." *De Maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst.*

In 1840, in de Dubbele Tweede Kamer: „De *vereeniging der Gezindheden* op de scholen, in dier voege gelijk zij nu plaats heeft, acht ik *nadeelig;* dewijl, dien ten gevolge, hetgeen elke Gezindheid als het zout der opvoeding waardeert, vervangen wordt door een krachteloos surrogaat, om niet te zeggen, door een doodelijk vergif." Voorts is het *gedwongene der vereeniging*, en dit verheugt mij, (het was eene voorbarige blijdschap) *onbestaanbaar* geworden."

In mijne Nota bij het Rapport der Staatscommissie over het Lager

onderwijs in 1840: „Na hetgeen mij, vooral in onze discussie, gebleken is omtrent de moeijelijkheid, om niet te zeggen onmogelijkheid, eener vereeniging der gezindheden hier te lande op een in mijn oog waarlijk christelijken grond, zou ik gaarne aan Uwe Majesteit het beginsel eener *splitsing* ook der openbare school hebben aangeraden; en wel verre van te deelen in het gevoelen, dat volgens de Grondwet de gansche natie tegen wil en dank, ter gelijke bescherming, zoo het heet, der straks allen gelijkelijk daartegen protesterende gezindheden op een en hetzelfde soort van gemengde scholen, behoort gedreven te worden, zou ik de splitsing *als niet minder grondwettig, ja als grondwettiger zelfs* dan het thans aangenomen rigtsnoer beschouwen. Ook dunkt mij dat in die algemeene vereeniging, hoe ook gewijzigd, de blijvende aanleiding ligt tot velerlei moeijelijkheden, die, bij toenemenden ijver en naijver der gezindheden, veel sterker dan tot dus verre zullen worden gevoeld. Maar gelijk ik den wensch koester, dat er eenmaal een middel moge gevonden worden, om *den overgang der gemengde in niet-gemengde scholen op geleidelijke wijs* te bewerken, zoo ben ik overtuigd, dat het zeer onraadzaam is eene plotselinge verandering te beproeven van hetgeen door zeer velen, ook thans nog, als de meest lofwaardige trek van het schoolwezen aangemerkt wordt."

In *de Nederlander* en in de Tweede Kamer heb ik mij telkens een voorstander van *facultatieve splitsing* betoond.

20) Al. 4 van Art. 4 in het vorig ontwerp luidt aldus: „Waar de plaatselijke omstandigheden het toelaten, mogen afzonderlijke openbare scholen worden opgerigt voor kinderen van dezelfde gezindheid."

21) Vergelijk bijv., in de wet op het *Armbestuur* het zeer ongunstige voorloopig verslag met de discussie en aanneming van het ontwerp.

22) Ook in *de Narede* op *een vijfjarigen strijd* (pag. 153 en vgg.) heb ik de redenen ontwikkeld van mijn beweeren: „Er is voor aanneming *met groote meerderheid* veel kans."

Reeds toen wees ik te gelijk op de veerkracht der Natie. „Ook in de Tweede Kamer is meermalen eene verrassende, ik mag er niet bijvoegen, stoute wending (om van geen offerfeesten der politieke overtuiging gewag te maken) geweest. Hetgeen onbegrijpelijk scheen, werd, als bij een lichtstraal der omstandigheden, duidelijk en klaar. Dezelfde maatregel, eerst onverantwoordelijk en ondenkbaar, werd, niet lang daarna — we hadden dezer dagen (in de afschaffing van het gemaal) een merkwaardig voorbeeld — door de meerderheid onvermijdelijk gekeurd. Waarom zou er niet, wanneer de wensch van velen openbaar wierd, gelet worden op *het initiatief der Natie*, ook waar gevraagd wordt betere handhaving van *regten ter Christelijke pligtbetrachting onmisbaar?* Waarom zou, voor Nederlandsche Volks-

vertegenwoordigers, altijd onbegrijpelijk zijn dat het Christelijk karakter der Natie in het Constitutionele Staatsregt niet is verloren geraakt; dat zij, in de openbare instellingen, op eerbiediging van haar geloof regt heeft; dat de Protestantsche bevolking niet, van hetgeen zij als het ééne noodige beschouwt, in het belang van vrijzinnigheids-theoriën of van ultramontaansche ontwerpen, mag worden beroofd?"

23) Ik durf hierover de lezing aanbevelen eener redevoering van *Macaulay* (29 Januarij 1840). „*Agitation* ought not to be indiscriminately condemned . . . *Agitation* is inseparable from popular government . . . What is *agitation* but the mode in which the public, the body which we represent, the great outer assembly, if I may so speak, holds its debates?"

Ik blijf bij de meening in 1849, als lid der Tweede Kamer geuit: „De Natie moet niet alleen bekend zijn met onze discussiën, maar tot op zekere hoogte daaraan deelnemen. Ik acht dat, over 't algemeen, de leiding der Kamers bij het Ministerie, de leiding der Natie bij de Vertegenwoordiging moet zijn. Doch ik wensch mij tevens voor een ander uiterste te wachten. Ik voeg mij niet bij hen, volgens wie in de Vertegenwoordiging, als ware het, de wijsheid van het volk geconcentreerd is; zoodat nevens haar oordeel dat van anderen naauwelijks te pas komt."

24) Op den Haagschen correspondent van *l'Indépendance Belge* heeft dit een en ander weinig indruk gemaakt. Zie hier de wijs waarop hij aan het buitenland de discussie van 28 April verhaalt.

„Si les dernières séances de la seconde Chambre n'étaient guère faites pour éveiller beaucoup d'intérêt, même dans l'intérieur du pays, celle d'aujourd'hui a largement compensé l'insignifiance et la monotonie des récents débats de nos législateurs. L'ordre du jour portait entre autres la proposition de M. Groen van Prinsterer, tendante à la nomination d'une commission chargée de faire un rapport sur les nombreuses pétitions concernant le projet de loi sur l'enseignement primaire."

„L'honorable chef du parti antirévolutionnaire est entré dans de très longs développements pour prouver la nécessité de cet examen spécial. Renvoyer au greffe des centaines de pétitions lui semblait une manière d'agir peu convenable vis-à-vis d'une protestation aussi générale d'une partie de la nation. Il fallait donc qu'on dérogeât, pour cette fois seulement, à la règle suivie généralement par notre Parlement. Le ministère n'a pas été à l'abri des attaques de M. Groen qui, ne faisant pas de détours aujourd'hui et se montrant tel qu'il est, l'a accusé de s'appuyer un peu sur tous les partis."

„Il est évident que le parti rétrograde dont M. Groen est l'âme, s'était donné le mot aujourd'hui, pour commencer l'exécution du plan combiné depuis si longtemps et avec tant d'habileté. Vous savez que

le véritable projet des *Groenistes* et des ultra-protestants, dont l'étroite alliance est cimentée par une ambition commune, consiste tout simplement à renverser le ministère, à s'emparer du pouvoir et à retirer petit à petit les libertés que la nation possède depuis 1848 et bien d'autres dont elle jouissait avant cette mémorable époque. Le tout se ferait très-pieusement au nom de la religion."

25) Ook onder de grove pij van ambachtsman en daglooner kan een Nederlandsch en een Christelijk hart slaan.

Lees de Kerkhistorie, ook de geschiedenis der Reformatie, en vraag u of niet menigwerf de Heer het zwakke der wereld heeft uitverkoren, opdat Hij het sterke zou beschamen.

Vooral tegenover de vrijzinnige rigting die, in Staat en Kerk, voor *Natie* en *Gemeente* (volgens haar, de onkundige volks*massa*) verregaande minachting betoont, is de herinnering niet overtollig: „Op de regten en behoeften en op het oordeel van het Nederlandsche volk, *ook buiten den kring door de kieswet afgebakend*, moet worden gelet. Ja, ook op het *oordeel* van den geringste naar de wereld, omtrent vragen welke met hart en geweten, met geloof en Christelijke pligtbetrachting in verband staan;"

Van den geringste naar de wereld, die zijne levenswijsheid in de H. Schrift zoekt.

26) De krachtige taal van den heer *de Brauw* in November ll. luidt aldus:

„Tegen het beweren, zoo even door den Minister uitgesproken, dat de Nederlandsche natie, volgens de Grondwet en staatkundig niet is eene Christelijke natie, juist tegen die opvatting en uitlegging der Grondwet, heb ik protest aangeteekend. Wanneer ik de artikelen van de Grondwet, die de Minister heeft aangehaald, inzie, dan komt het mij voor, dat de conclusie, die hij daaruit trekt, er nimmer uit getrokken kan worden. Omdat aan allen gelijke bescherming verleend moet worden, omdat de belijders van alle gezindheden gelijke aanspraak hebben op ambten en bedieningen, is het daarom staatkundig niet waar dat de Nederlandsche natie eene Christelijke natie is?"

„Neen! dat is de conclusie *niet*. De conclusie is deze: dat gij, Regering, evenmin de Christenen tegenover de niet-Christenen, als de verschillende rigtingen onder de Christenen zelve, tegenover elkander moogt voortrekken; dat allen gelijke regten bezitten. De conclusie is geenszins, dat op staatkundig terrein hetgeen de natie wezenlijk en feitelijk is niet bestaat of althans niet mag noch behoort in aanmerking genomen te worden. Het is tegen die stelling van den Minister dat ik heb willen protesteren, omdat zij, indien zij waarheid bevatte, tot zeer verre gevolgen kan leiden en het Nederlandsche volk in zijn innigste wezen aantast en vernietigen zou."

„Beproef het die stelling in practijk te brengen en gij zult, gelijk

door den spreker uit 's Gravenhage zoo te regt is opgemerkt, én in het onderwijs én overal zulk een ONBEDWINGBAREN WEDERSTAND BIJ DE NATIE aantreffen, dat gij uwe stelling: „Volgens de Grondwet en staatkundig is Nederland geene Christelijke natie" zult moeten opgeven." — Zitting der Tweede Kamer van 30 November 1855.

Dit protest komt, dunkt me, niet overeen met het gevoelen van die leden, waarvan men, in schijnbare tegenspraak met de groote meerderheid, nu in het Verslag leest: „*Zij waren er verre af onzen Staat een Christelijken Staat te noemen;* maar de overgroote meerderheid der Nederlanders vormden toch eene Christennatie." Het protest gold, m. i., het eerste gedeelte der zinsnede; het tweede wordt ook door den Minister, wordt waarschijnlijk door iedereen erkend.

27) Op dit *Koninklijk Programma* heb ik meermalen de aandacht gevestigd. Het Ministerie was gebonden aan de hoofdgedachte der Aprilbeweging, *zoo als de Koning er het zegel op gedrukt had.*

De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft, in de zitting van 30 November 1855, hierop geantwoord: „De spreker heeft gezegd, dat de beginselen, in de wet op het lager onderwijs gelegd, zouden strijden met de roeping van het tegenwoordige Kabinet, met het programma door den Koning gegeven, zoo al niet met het programma dat door het Ministerie is verkondigd. Het Ministerie heeft nooit iets anders verklaard dan dat het de Grondwet zou eerbiedigen en getrouw navolgen. De handelingen van het Kabinet mogen alleen beoordeeld worden naar het programma waarmede het is opgetreden. Dat programma is het eenige dat in deze Kamer mag worden onderzocht. De Vertegenwoordiging heeft het regt te vragen of het Ministerie getrouw is gebleven aan de beginselen daarin ontwikkeld, en van die beginselen beweert het niet te zijn afgeweken. Ik weet niet dat door het Kabinet eene enkele toezegging is gedaan waarmede zijne handelingen nu in strijd zijn; ik geloof niet dat in dat programma is gezegd dat een bepaald Christelijk beginsel in zijne wetsvoorstellen zou worden neêrgelegd."

Misschien zou de Minister de billijkheid van het verlangen niet zoo stellig hebben ontkend, indien de vermaning van den Voorzitter om zooveel mogelijk algemeene politieke beschouwingen achterwege te laten, het uitspreken der volgende ontwikkeling van mijne gedachte niet belet had: „Is er niet ook een ander Programma geweest? een *Programma der Kroon*, uitgesproken te *Amsterdam?* Lag niet de grond van het algemeen vertrouwen en van de blijde verwachting waarmeê de verandering van Ministerie begroet werd, in het koninklijke woord, gelijk het door de dagbladen aan de Natie is medegedeeld? Is niet hierdoor alleen zoodanig Ministerie mogelijk geweest? Het is voorwaar geen staatsgeheim, dat inzonderheid de staatslieden,

die meer dan anderen op den voorgrond geraakten, de Ministers van Buitenlandsche Zaken en van Justitie, aan wier bekwaamheden en verdiensten gaarne door mij hulde gebragt wordt, sedert lang vermaard waren onder de belijders van het liberalisme, in de lijn, vroeger van afbraak, later van behoud. Derhalve, hoe kon, toen wij tegen de *vrijzinnige* rigting zouden worden beschermd, een Ministerie ontstaan, waarin een bij uitnemendheid *vrijzinnig* personeel de overhand had? Was het omdat men zag op de denkwijs der *personen*, of wel omdat men, in de opgewondenheid dier dagen, het persoonlijke van politieke rigting en politieke antecedenten, door te staren op den Koning, *voorbij zag?* En niet geheel ten onregte. Immers het aanvaarden van het Bewind gold voor adhaesie aan de Politiek van een Vorst die zich op de historische lijn zijner Voorvaderen gesteld had en wien het nu te doen was om Religievrede, niet door onregt tegen ééne of beteugeling van elke Gezindheid, maar door regt voor allen, volgens de Grondwet, met bestrijding van het liberalisme op Christelijken grondslag. In deze hoofdgedachte van het Vorstelijke woord ligt, wanneer we tegen den gang van het Ministerie bezwaar hebben, ons regt en onze kracht. Wij zouden niets kunnen verwijten aan de politiek der staatslieden; want met deze politiek komt hetgeen wij hebben zien gebeuren overeen; de grond van het verwijt is dat op ondergeschiktheid van *hunne* politiek aan *hoogeren wil* billijkerwijze rekening gemaakt werd."

28) Ook waar regten eener *Christelijke Natie* tegen eene *groote meerderheid in de Tweede Kamer*, met de middelen die de Grondwet aan den Koning voor deze vorstelijke pligtbetrachting aan de hand geeft, zouden moeten worden beschermd.

29) „Het Onderwijs wordt dienstbaar gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst."

30) Na de lezing van het *Voorloopig Verslag*, is hetgeen ik mij veroorloofd heb daarover te zeggen, „In de hoofdstrekking is het welligt *niet zeer ongunstig*," veel te zwak. Immers het bevat de stellige goedkeuring van de eenheid der Openbare Volksschool, *zelfs voor Christen en Israëliet.* „De groote meerderheid vereenigt zich in dit opzigt volkomen met het stelsel der wet, die blijkbaar van het behoud eener gemengde, voor allen toegankelijke Volksschool uitgaat." De groote meerderheid verklaart zich zelfs tegen de mogelijkheid eener *uitzondering.* De groote meerderheid bestrijdt met nadruk „het mengen van positief Christendom met het onderwijs op de openbare lagere school". De groote meerderheid ziet in de inlassching van het woord *Christelijk* in Art. 21 wezenlijk gevaar. *Ook waar enkel Protestanten zijn*, mag niets op de school worden geduld dat, hetzij voor *Roomsch-Catholijk*, hetzij voor *Israëliet*, kwetsend zou kunnen zijn.

„Het onderwijs moet op de volksschool in zoodanigen geest en toon gegeven worden dat de verschijning van een kind, behoorende tot eene gezindte, vroeger daar niet vertegenwoordigd, in dien geest en toon geen de minste stoornis en verandering te weeg brengt."

De *groote meerderheid* der Kamer, volgens het Voorloopig Verslag, van 1856 is (bijkans zonder verandering van personeel) tegen de *meerderheid* van 1855 gekant. Toen was de slotsom van het Verslag: „de meerderheid is niet ingenomen met het stelsel om het openbaar lager onderwijs in den regel uitsluitend te doen bestaan in de mededeeling van kundigheden vrij van elke poging . . . tot het wijzen op *waarheden waaromtrent alle Christelijke gezindheden het eens zijn.*"

Toen, in 1855, waren er drie hoofdgevoelens: 1. *eenige* leden, voorstanders van afzonderlijke scholen; 2. *een veel grooter aantal* „die uitgingen van de stelling, dat, even als het Christendom de grondslag is onzer beschaving, zoo ook Christelijk godsdienstige beginselen een der hoofdelementen van het openbaar lager onderwijs moeten uitmaken. Zij geloofden niet, dat de Grondwet eenigen hinderpaal daaraan in den weg legt. De eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, in het 2de lid van art. 194 der Grondwet voorgeschreven, behoeft niet in dien zin te worden uitgelegd, alof geheele ter-zijde-stelling dier begrippen bedoeld ware. Het duldt zelfs zulk eene uitlegging niet. De zin onzer natie vordert een godsdienstig, en wel een Christelijk godsdienstig onderwijs." 3. *verscheidene* leden die het geenszins als een gebrek der wet beschouwden dat daarin niet van het Christelijk beginsel als grondslag van het onderwijs gewag wordt gemaakt."

Maar nu doet zich, bij dit zonderlinge verschijnsel, een andere en zeer belangrijke vraag voor: Zou het oordeel der *groote meerderheid* van 1856, in tegenspraak met dat der *meerderheid* van het vorige jaar, niet ook tegen het verlangen van de Natie, van *de overgroote meerderheid der ingezetenen* in strijd zijn? Liefst antwoord ik, met de voorstanders van het tweede hoofdgevoelen, het *veel grooter aantal leden* in het Verslag van 1855: „De overgroote meerderheid der ingezetenen verlangt niet, dat reeds op de school bijzondere leerstellingen van kerkgenootschappen worden aangeraakt of in de jeugdige gemoederen zaden worden geworpen, waaruit later het kwaad der onverdraagzaamheid zou kunnen ontkiemen, maar zij stelt er wel hoogen prijs op dat het lager onderwijs dienstbaar worde gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst *en aan het geloof in die groote waarheden waaromtrent al de Christen-kerkgenootschappen het eens zijn.* Wierd dus de inrigting van het openbaar lager onderwijs derwijze geregeld, dat de bevordering van Christelijke beginselen op de openbare school onmogelijk wierd, dan zou die regeling, in plaats van ieders godsdienstige begrippen te eerbiedigen, gelijk de Grondwet beveelt, integendeel in strijd zijn met het godsdienstig begrip van de natie in 't algemeen. Te gelijk zou dan het belang van den Staat, welks welzijn op de

zedelijkheid en den godsdienstzin zijner burgers berust, weinig worden behartigd. De school is, gelijk reeds vroeger werd aangemerkt, geenszins de opvoedingsplaats der jeugd, maar kan en mag toch aan die opvoeding dienstbaar zijn."

Misschien zegt iemand: hoe is het mogelijk dat van de drie hoofdgevoelens van 1855, het tweede, toen met zooveel kracht als *nationaal* en *grondwettig* verdedigd en waarbij, althans in de handhaving van het Christelijk beginsel, ons de hand gereikt werd, nu grootendeels („*eenige* leden," behalve de voorstanders der afzonderlijke school, „wilden in de wet niet van het christelijk element gezwegen hebben") zoek geraakt of blijkbaar door zamensmelting met het derde, dat den wetgever als *onzijdig* en het Christendom als *eenzijdig* beschouwt, te niet gegaan is? Dit is niet slechts mogelijk, maar, door de verbazende rekbaarheid van het tweede hoofdgevoelen van 1855, onvermijdelijk geweest. Immers, na de pleitrede voor het Christelijk beginsel, leest men, op dezelfde bladzijde van het eerste Voorloopig Verslag, dit *ultimatum:* „Op zulke gronden verlangde men van deze zijde, dat de wet of op het voorbeeld van die reeds in 1806 de opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden als een hoofddoel van het lager onderwijs aanwees; *of, zoo het woord* CHRISTELIJK *vermeden moest worden, althans liet doorstralen dat het godsdienstig element niet is uitgesloten.*"

Geen wonder, zoo de Minister met beide handen dezen wenk in de tweede Memorie van Toelichting aangreep: „Met het uiten van dien wensch komt de zaak op een ander terrein. Nu niet langer op de vermelding van de *Christelijke* . . . strekking van het lager onderwijs wordt aangedrongen, . . . houdt het geschil op."

31) Ik dacht, met het oog op de talrijke bedenkingen tegen bijkans elke gewigtige bijzonderheid van het ontwerp, dat, evenmin als het in werking treden op 1 Julij, het beraadslagen in deze zitting als mogelijk kon worden beschouwd. Thans beweert men dat de Memorie van Beantwoording op zoodanig, den 29en April geteekend, Verslag tegen half Junij afgewerkt zijn zal. Waarom niet? alles is doenlijk; een antwoord zou, dunkt me, zelfs veel vroeger kunnen gereed zijn. Ik ontveins niet dat deze snelheid van beweging mij onvereenigbaar schijnt met rijpheid van beraad; maar ik mag billijkerwijs ook niet ontkennen dat, van het standpunt der Regering, èn om de goedkeuring *in* de Kamer èn om de afkeuring *buiten* de Kamer, op het *aut nunc aut nunquam* moet worden gelet. — Uit het Verslag blijkt dat wederom *de groote meerderheid*, ook in dit gebruik van het gunstig oogenblik, met gouvernementale bereidvaardigheid den Minister ter zijde zal staan.

32) Wenschelijk ware het, ter voorbereiding eener deugdelijke wet, dat men, aan het regelen van *bijzonderheden* minder, aan het

toetsen van *beginselen* meer moeite besteed had. Heeft de Kamer niet reeds veel tijd verloren, zal ze niet veel tijd verliezen, door zich bezig te houden met de talrijke bijzonderheden der wet, zoolang de keuze van het hoofdbeginsel niet beslist is?

33) Een verbeterd kiesregt heeft, lang vóór 1848, ook onder mijne wenschen behoort. Evenwel onder de voortreffelijkheden van regtstreeksche verkiezingen tel ik niet dat elke minderheid en vooral iedereen die tegen den vervaldag onbeschroomd ook tegen het algemeen gevoelen der kiezers zijne meening openbaart, zeer ligt uit de Vergadering geweerd wordt. De Staatslieden waarop Engeland roem draagt, hebben steeds, in het bezit van waarborgen *tegen de overheersching der meerderheid*, een der uitnemendste eigenschappen van de Britsche Staatsregeling gewaardeerd. — *Canning* zeide in 1822, bij het bestrijden der ontwerpen van *J. Russell:* „For my part, I value the system of Parliamentary Representation for that very want of uniformity which is complained of; *for the variety of rights of election.*" — En zie hier den aanhef eener rede van *Sir Robert Peel* den 6. Julij 1831, tegen de *Reform bill:* There is one advantage resulting from the present system of representation, which has not been prominently referred to in debate — I mean the advantage of ensuring *to the minority* its fair influence on the public counsels. As this House it at present constituted, *no opinion, however unpopular, is excluded.*"

34) De redevoeringen van de heeren BOSSCHA en DE BRAUW beantwoord ik met enkele vragen.

Aan den heer BOSSCHA.

Was het te doen om *vertooning?* of wel om een algemeen overzigt omtrent roeping, aard en strekking der Adressen, ter constatering van de gehalte der buitengemeene verontwaardiging tegen de hoofdgedachte der wet; hetzij als *kunstmatige opgewondenheid eener ligtgeloovige menigte*, hetzij als *regtmatigen weêrzin van het Nederlandsche Volk?*

Is het billijk eene poging ter *vervaardmaking* te vermoeden, wanneer niet *zwichten* maar *luisteren* verlangd wordt?

Bewijst het wankelbaarheid van overtuiging wanneer, omdat in alle rangen en standen der maatschappij smartelijke verbaasdheid zich openbaart, de wetgever dit, in het kalme Nederland vooral buitengewoon verschijnsel, met meer dan gewone opmerkzaamheid, gade wil slaan?

Houdt men wel in het oog dat de door mij genomen proef slechts een gedeelte, nog geen derde, der verzoekschriften omvat, en dat ook in de later ingekomen Adressen het proportioneel getal van hen die tot oordeelen meer dan anderen bevoegd zijn, althans niet minder geweest is?

Wat beteekent de uitspraak dat de discussie over het wetsontwerp *eeniglijk zal moeten gaan op redenen van Staat?* Berust dit gevoelen niet op de stelling die ik mij veroorloofd heb als de kern der ook voor het Schoolwezen meest gevaarlijke theorie te bestrijden: „Dat *de Staat, afgescheiden van de Kerk, het regt en de pligt heeft om, naar eigen goedvinden en inzigt, de Volksopvoeding te bestieren.* Dat er, in het belang der *eenheid van den Staat*, eenheid ook van *Nationaal onderwijs* behoort te zijn, en dat deze eenheid niet mogelijk is, zoo men niet, zonder op regten en gewetensbezwaren van de Kerk of van de Ouders te letten, voor het vereenigd zijn der kinderen van alle kerkgenootschappen op *dezelfde Volksscholen* zorg draagt."

Zoude inderdaad de meerderheid der Adressanten niet regt geweten hebben wat zij deden, toen ze zich tegen eene wet die Bijbel en Christendom uit de school bant, hebben verzet?

Is het juist, van het verlangen naar openbare *gezindheids*scholen te spreken, die, zoover ik weet, in niet één der Adressen verlangd zijn?

Is het juist, de afzonderlijke school voor Roomsch-Catholieken en Israëlieten voor te stellen, als of daar *van wege de Nederlandsche Overheid* verguizing van de Reformatie en lasteren van het Christendom zou worden geleerd? Als of niet veeleer de Overheid, aan de grenzen van haar bevoegdheid en aan het regt der Gezindheden op de Volksschool gedachtig, van een gedwongen vereeniging afzag, waarvan of eene Godsdienstelooze school, of eene Godsdienst van Staat op de school, het gevolg is?

Zou de overdrevenheid der voorstelling omtrent eene openbare Roomsch Catholieke school niet te ver gaan? zou, tegenover eene welingerigte school voor Protestanten, zoodanige ultramontaansche school niet aan *propaganda* tegen het Ultramontanisme gelijk zijn? Wat is, zoo de beschrijving juist ware, gevaarlijker, *een* school waar men de Vaderen lastert, of *de* Volksschool voor allen, waar de drijfveer tot al wat goed en groot was, het levensbeginsel van den Nederlandschen luister, de leus van het Huis van Oranje, in verband met den muntslag der Republiek, in vergetelheid raakt?

Zouden eenvoudige lieden de pen ter teekening niet weder hebben opgenomen, zoodra men hen gewezen had op de eerlijke naleving der Grondwet, die regt *voor allen* begeert; op de behoefte ook van Roomsch Catholieken en Israëlieten aan opvoeding overeenkomstig *hun* geloof? op het alternatief van òf aan de Roomschen een afzonderlijke school, of aan de Protestanten geen school met Bijbel of Volkshistorie te gunnen?

Zou niet door menigeen die, bij een uiterst moeijelijk en ingewikkeld vraagstuk, den gang der redevoering niet gevolgd heeft, over de uitkomst der redenering oordeel kunnen worden geveld? is er geenerlei toetssteen in regtsgevoel en geweten van eene Christelijke bevolking? zou de stem van dit geweten niet tegen de wijsheid der wereld en der

politieke wetenschap ook onzer dagen bestand zijn? zou het geen overweging verdienen wanneer zij verklaart: „welke onderscheiding ook tusschen *Staat* en *Volk*, en welke wijziging in de landsinstellingen door de Grondwet gemaakt zij, door u, wetgever! mag het Volk, noch in naam van den Staat, noch in naam van de Grondwet, van het éene noodige in Kerk en School, worden beroofd?

Aan den heer DE BRAUW.

Is *splitsing* of is *eenheid* der school grondwettig bijkans ondenkbaar?

Is de aanmerking van Ds. *van Koetsveld* onjuist? „Het is mij onbegrijpelijk, hoe men uit de eenvoudige en algemeene bepalingen der Grondwet de verpligting kan afleiden om maar éene soort van Lagere Scholen daar te stellen, voor Katholijk en Protestant, voor Israëliet en Christen te zamen. De wet zegt niet, dat bij het *geven van onderwijs* ieders godsdienstig begrip moet worden geëerbiedigd, maar bij de *inrigting van het openbaar onderwijs*. Hoe meer dus de verordeningen omtrent de volksscholen die godsdienstige begrippen eerbiedigen„ ze vrij en in hare eer laten, des te meer zijn zij in den geest der Grondwet.” *Eene bede om Christelijke en Israëlitische Volksscholen.* — Moet grondwettige gelijkheid der gezindheden ons, in toepassing op de Volkschool, leiden tot eene aan de praktijk van andere Landen tegenovergestelde uitkomst? Had de Centrale sectie in Belgie, over de wet op het lager onderwijs van 23 Sept. 1844, ongelijk: „Ce que la loi exige, c'est la réalisation d'un principe social; c'est qu'un enseignement religieux soit donné aux enfants dans toute école publique d'après la croyance de leurs familles. Chacun dès lors comprendra que ce principe de la séparation des écoles par cultes est plus directement applicable aux pays où la séparation de l'Eglise et de l'Etat est constitutionellement établie que chez les nations où domine une religion d'Etat. L'école publique, fondée aux frais des contribuables, doit ne pas être hostile au voeu des populations mêmes.”

Zouden wij niet nader berigt mogen te gemoet zien omtrent het *zeer goede* onderwijs dat leidt tot bevordering van GosdienstZIN bij de jeugd op Christelijken grondslag, in de gemengde school voor allen, ook voor den Israëliet? op *Christelijken grondslag?* op den door de bouwlieden verworpen steen? op den *steen des aanstoots*, *rotse der ergernis*, die tevens *hoeksteen* en eenig *fondament* is?

35) Een *contra-pétitionnement;* ter aanneming van de wet? Welnu, men doe eene oproeping. Men beproeve wie, ten gevolge van zoodanigen wenk, verlangen aan te dringen op het behoud van de hoofdgedachte der wet: algemeene opvoeding, waarbij het Christendom, als eene voor de zuiverheid van het *nationaal* onderwijs gevaarlijke secte, wegvalt.

36) „Waardoor zullen de hoofden of voorgangers van een kerkgenootschap de publieke orde en rust storen? ... Wanneer zij in de kerk, uitsluitend aan de Godsdienst gewijd, de behandeling trekken van andere maatschappelijke aangelegenheden, of buiten de Kerk tredende, zich hetzij in staats- of regtszaken mengen, hetzij *andere verrigtingen der groote menschelijke taak trachten te beheerschen* of in hare zelfstandige ontwikkeling te belemmeren." THORBECKE, Zitting der Tweede Kamer van 20 Augustus 1853.

37) „Onder een vertoon van eerbied dat naar bespotting gelijkt, wordt de Godsdienst uit al wat in het werkelijke leven belang heeft, geweerd. Het is, als ware het, haar tot buiten den kring van den menschelijken geest, met telkens herhaalde kniebuiging, uitgeleide doen." Mme DE STAËL.

38) „Die bei weitem grosze Masse des Volkes ist an die Volksschule ihres Ortes gebunden. Wenn nun... der Unterricht an dieser Schule nicht Christlich, nicht Konfessionell zu sein braucht, so ist das ein so ungeheuer Glaubenszwang wie er nur je geübt worden ist." STAHL (*Rede van* 8 *October* 1849).

39) Ik dacht hier vooral aan het vertoog van mijn hooggeschatten vriend *van der Kemp*, onlangs in het Tijdschrift *de Vereeniging* waarin het (waarschijnlijk buiten weten van den geliefden en in zoo menig opzigt verdienstelijken hoofdredacteur, eersten onderteekenaar van het Adres der acht predikanten), tot mijne bevreemding, zonder eenige tegenspraak opgenomen werd. Het schijnt dat de Schrijver, terwijl hij volhardt in de meening dat Nederland bij de Grondwet een *positief-onchristelijke* Staat is, zijn denkbeeld omtrent *de onbestaanbaarheid der Grondwet* op dergelijke gelijkstelling der Gezindheden niet toepasselijk maakt. Er is geenerlei blijk dat hij gelet heeft op het sedert jaren door ons gekozen standpunt, of op de aan hem vooral gerigte regels van een ander mijner vrienden: „Wij leven niet meer in 1795 of 1798. Zelfs in het ook in dit opzigt niet al te gunstige jaar 1806 werd de opleiding tot alle *Christelijke* en maatschappelijke deugden voor het openbaar Schoolwezen als staatsvereischte wettelijk erkend. Uit de bepalingen der Grondwet volgt geenszins dat de hoofdrigting van het zedelijk gemoedsbestaan des volks, die de band is der Nationale eenheid, door den geest der openbare instellingen mag worden miskend of bestreden, noch dat publieke inrigtingen voor het volk, het volksgeloof mogen kwetsen of verkorten." Voorts verwijst hij naar de Kerk en oordeelt dat de Israëliet op eene inrigting van het openbaar schoolwezen, tengevolge waarvan op élke Volksschool het Christendom zij buitengesloten, een verkregen regt heeft. Ds. *van Rhijn* antwoordt: „Wend u tot de Kerk, tot uw Kerkgenootschap, dit kan en moet in de behoefte voorzien." D. i. met andere woorden: 't is waar, o volk van Nederland! uw toestand is in

geestelijk opzigt allerjammerlijkst; maar hoop op het land Utopia, daar zal het zeker beter zijn! Hoe? zullen wij in dezen met eenigen grond hulp en heil van ons Kerkgenootschap kunnen verwachten, nadat het 60 jaren lang zijn regt op de Volksschool heeft prijs gegeven, en twee generaties zijn opgegroeid onder den waan, dat de Kerk als zoodanig daarmede niets te maken heeft? Ga en onderzoek en zie of van de 100 wel een enkele de bewustheid nog bezit, dat de Kerk ook regt op en verpligting jegens de Volksschool heeft, of zelfs bij de 1000 er nog één is, die weet en gevoelt wat de Nederlandsche Hervormde Kerk eigenlijk is en wat haar als zoodanig toekomt?... Neen geachte Heer! uw betoog, schoon in ernst gemeend, klinkt toch als eene persiflage, en dat wel eene persiflage van eenen met grond innig bekommerden mensch. Uw verwijzen naar de Kerk rust op eene beschouwing, welke de dingen niet neemt, zoo als die in waarheid bestaan, maar zoo als zij behoorden te zijn. Ook is er in uw betoog niet weinig, dat, hoe schijnbaar juist, toch bij nadenken mij zeer twijfelachtig voorkomt. Wanneer een Christen-huisgezin Joden onder zijne leden opneemt, en hun gelijke regten en bevoegdheid toekent, houdt het op, als een geheel beschouwd, Christelijk te zijn zegt gij. 't Is mogelijk. Maar hoe? Wanneer dit huisgezin dat nu eens gedaan had, zorgeloos steunende op meerderheid en overmagt en de kracht der waarheid aan zijne zijde, in goedmoedige, welwillende oppervlakkigheid — volgt daar dan nu uit, dat in later tijd de huisorde des gezins, ten wille van die weinige Joden, alle Christelijke kleur zou moeten verliezen? O dan hadde het een slang aan zijn boezem gekoesterd! Soortgelijk is dunkt mij, het geval hier. Men moet niet alleen de *letter*, maar ook de kennelijke *bedoeling* onzer grondwet raadplegen. Die is toch zeker *niet* geweest, om den Zaligmaker der wereld stelselmatig te doen verloochenen."

Ook dit nog. De strekking om het openbaar onderwijs als aanvulling van het bijzonder of kerkelijk schoolonderwijs te beschouwen (waartoe, in den geest der Memoriën van toelichting, ook de wet zou kunnen leiden) zal bezwaarlijk in overeenstemming worden gebragt met de Grondwet, die in een deugdelijk openbaar schoolwezen een waarborg tegen de misbruiken der vrijheid van onderwijs gewild heeft.

ERRATA.

Pag. 63, r. 13, staat: *al-eenzijdig*, lees: *als eenzijdig.*

Men leze den geheelen zin van af regel 11—15, aldus: Ééne verklaring wil ik geven; indien de hoofdgedachte blijft: *uit de openbare volksschool moet naar den eisch, eener* ALGEMEENE *opvoeding, het Christendom als eenzijdig en sectarisch, worden geweerd*, dan ben ik, zoo het Ministerie voor de wet blijft *pal staan*, stellig *anti-ministerieel.*